

O DRUŠTVENOM I STRANAČKOM ŽIVOTU PODUNAVSKIH HRVATA OD 1867. DO 1918.

Ante Sekulić

Na krajnjem sjeveroistočnom rubu hrvatskoga etničkog područja u Bačkoj žive Bunjevci i Šokci koje pisci nazivaju također zajedničkim imenom bački Hrvati ili podunavski Hrvati. U nekoliko ovećih selidbenih valova oni su osvježili starosjedilačko slavensko žiteljstvo i od prve polovice XVI. st. do kraja XVII. stoljeća naselili se u sjevernom dijelu Bačke između Dunava i Tise. Šokci, koji su jamačno iz srednje Slavonije i sjeverne Bosne, stvorili su svoja naselja uz Dunav (Bač, Bukin, Brđani, Plavna, Santovo, Sonta, Vajska, Bački Brijeg), dok su se Bunjevci iz Hercegovine i Dalmatinske zagore naselili istočnije od njih s glavnim središtima u Baji, Somboru i Subotici i nizom manjih naselja (Tavankut, Bajmok, Bikovo, Verušić, Bački Aljmaš, Žednik i dr.).¹ Podunavski Hrvati su po govoru ikavci, po vjeri su katolici, a o njihovoj brojčanoj snazi nema pouzdanih podataka: »Prema službenom popisu stanovništva iz g. 1910. poznatom po njegovoj pristranosti na štetu tzv. narodnosti, u Bačkoj je živjelo oko 70.000 Bunjevaca i Šokaca, ali se s mnogo opravdanih razloga, njihov broj ocjenjivao na oko 140.000.«²

Za razliku od južnije smještenih Srba u Bačkoj, koji su krajem XVII. stoljeća došli pod vodstvom patrijarha Arsenija Crnojevića i uz obećane povlastice Bečkog dvora, podunavski su Hrvati imali slabije razvijeno društveno ustrojstvo i strukture. U razdoblju nakon Austro-ugarske nagodbe (u lipnju 1867) kada su se hrvatski »velikaši, boljari i vrlo veliki dio inteligencije« (A. Bozo Šarčević) otuđili od svoga naroda u Bačkoj, većina je seljačkog stanovništva bila izvrgnuta jakoj mađarizaciji. Naime, od god. 1875. za vlade Kolomana Tisze denacionalizacija nemadžarskih naroda bila je silovita, a suradnje sa Srbima nije bilo;³ prijetila je pogibelj za podunavske Hrvate da nestanu u moru Mađara. Međutim, treba imati na umu i svjetlija razdoblja

¹ Usp. J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, Drag. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, Zagreb, 1968, 63. — T. Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1971, 180. (pogrešno je zabilježeno o Bozi Šarčeviću da je bio svećenik, a časopis *Neven* nije pokrenuo Mijo Novak nego Mijo Mandić).

² J. Šidak i sur., nav. dj., 63.

³ Bački Hrvati (Bunjevci i Šokci) su kao i Međimurci u zbivanjima g. 1848. bili uz mađarski pokret. »Ta je činjenica znatno produbila jaz koji je zbog razlike u vjeri već do tada postojao među Bunjivcima i Srbima, iako su ih neposredno susjedstvo i česta ispremiješanost upućivali na potrebu zajedničkog otpora mađarizaciji« — J. Šidak i sur., nav. dj., 64.

u narodnom životu, primjerice: prvih dvadeset godina nakon Nagodbe kada su se u pučkim školama među Hrvatima u Bačkoj upotrebljavale iste školske knjige kao i u Hrvatskoj, bio je u uporabi »ilirski« pravopis; krajem sedamdesetih godina XIX. stoljeća započeo je raditi i pisati Ivan Antunović s nizom suradnika (A. B. Šarčević, P. Milodanović, Blaž Modrošić i dr.) i kada je započeo preporod među podunavskim Hrvatima. Otpor mađarizaciji s buđenjem i jačanjem narodne svijesti zaslužuje pozornost. Najprije društveno-gospodarski život, zatim stranački život podunavskih Hrvata⁴ koji su razvili od Antunovića do 1918. i uključanja brojnijega dijela hrvatskog stanovništva onoga područja u prvu južnoslavensku državnu zajednicu.

O značajkama društvenog života podunavskih Hrvata od 1867. do 1918.

Razmatranje o značajkama društvenoga i stranačkog života među podunavskim Hrvatima između sedamdesetih godina XIX. stoljeća i 1918. mora biti u okvirima tadašnjih općih gospodarskih i političkih prilika svjetsko-evropskih, austro-ugarskih i podunavsko-ugarskih. Ali ima činjenica koje glede podunavskih Hrvata treba imati na umu: a) najprije, naš je puk pripadao seljaštvu, bavio se poljodjelstvom, a u načinu života, ponašanju i poslovima razlikovao se od drugih etničkih skupina;⁵ b) građanstvo se tek postepeno oblikovalo u to doba, ali njegov hod u razvoju usporavala je želja da se patrijarhalno (»didovsko«, »salašarsko«) pomiri s novim, sa svim što je bilo »varoško«, gradsko i građansko, a kad su se pojedinci ili skupine takva građanstva odlučile za politički život, za stranačko razmišljanje i shvaćanje, vrlo su često ostali jednostavni građani, a nikako uvjereni demokrati, borbeni radikali ili snošljiviji liberali;⁶ c) evropskim mjerilima jamačno se ne mogu podunavski Hrvati uključiti ni u jednu od definicija o političkim stranačkim pripadnostima sve do pokušaja okupljanja skupina u radu, i za rad oko čuvanja narodnog identiteta, dakle u razdoblju narodnog preporoda.⁷

U proučavanju arhivske građe, u čitanju knjiga, rasprava i novinskih članaka ne može se naći čvrstih podataka da su podunavski Hrvati »živjeli« stranačkim životom u doba dok su se mađžarske, a djelomice srpske stranke borile za njihove glasove; oni su bili u položaju »glasača«, pripadnici izborne stranke u nadmetanjima pojedinih manje ili više simpatičnih budućih zastupnika. Nisam u svojim istraživanjima mogao pronaći u hrvatskim domovima nikakve brošure, stranačkog programa pa ni izbornog proglaša;

⁴ A. Lebl, Građanske partije u Vojvodini 1887—1918. Novi Sad, 1978. — P. Pekić, Povijest Hrvata u Vojvodini. Zagreb, 1930, 156—207. — A. Sekulić, Narodni život i običaji bačkih Bunjevaca. Zbornik za narodni život (...), knj. 50. Zagreb, 1986, 198—221.

⁵ A. Sekulić, nav. dj., 199s.

⁶ A. Lebl, Građanske partije (...), 15. — P. Pekić, Povijest Hrvata u Vojvodini. Zagreb, 1930, 150 i dalje.

⁷ A. Šarčević, A Bunjevac program. Subotica 1892. — P. Kujundžić, Bunjevac kérdés és az 1868. XXVIII és XLIV te végrehajtása. Subotica, 1896. (Bunjevačko pitanje i izvršenje zak. čl. 28 i 44 iz god. 1868.)

izborne stranke su »radile« oko hrvatskih glasača o izborima, ali nema tragova o stranačkom životu, raspravama, skrbi kulturnoj ili socijalnoj za podunavske Hrvate. No, imajući na umu mađarsko ponašanje prema drugim narodima u zemljama ugarske krune, jamačno se drugo ne može tražiti od stranaka koje se bore za vlast, ali ne odstupajući od načelne, odlučne »mađarske« politike.

Međutim, društveno-stranački život naših ljudi bitno se mijenja nakon početka rada skupine ljudi oko I. Antunovića i A. Šarčevića. Njihov rad nije dođuše stranački, ali je sadržajno utemeljen, težak ali razložit, manjkav u sustavnosti, ali postojan, premda u nekih djelatnika ispunjen skepsom.⁸

O seljaštvu treba spomenuti nekoliko činjenica. Na temelju vlastitih istraživanja i dostupnih podataka treba imati na umu ovo: seljaštvo je u prošlosti činilo većinu hrvatskog žiteljstva u Podunavlju. Tako je bilo sve do sredine XX. stoljeća, kada je primjerice Baja početkom njegovim imala 8995 hektara plodnog zemljišta,⁹ Sombor se isticao proizvodnjom žitarica (pšenica, kukuruz, ječam, zob, raž) i stočarstvom (imao je 3332 konja, rogate marve 4437 itd.),¹⁰ a Subotica je imala ukupno 171000 katastralnih jutara (kratica: kj).¹¹ Sve do god. 1918, do zemljišnih preinaka bivše Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je na bunjevačkom području golemih posjeda, primjerice u Bačkom Aljmašu (barun Stjepan Vojnić imao je 2400 kj), Kačmaru (obitelj Latinović 3000 kj, skupa s posjedom u Madarašu i Boršodu), Klebiji (barun Andrija Podamnický, 2800 kj), Žedniku (Josip Pijuković, 875 kj), Zobnatici (Julije Leibach, 1050 kj; Julije Törley, 1000 kj) i dr.

Među bunjevačkim posjedničkim obiteljima — o kojima će još biti spomena — isticala su se: Vojnići, Stipići, Cvijini, Lipozenčići, Miljački-Matakovi, Kujundžići, Skenderovići i dr. u Subotici; Josići, Matarići, Parčetići i dr. u Somboru; Grašalković, Brnjaković, Adamović i dr. u Baji; zatim, Latinovići, Rudići i druge koje se spominju u narodnom životu općenito.

Ali treba imati na umu da je bilo bunjevačkog stanovništva bez zemlje (inquilini), bez zemljišnog posjeda, kao i malih posjednika (do 5 jutara zemlje) koji su prisiljeni tražiti posla na većim imanjima. O toj skupini bačkih, bunjevačkih žitelja malo se pisalo¹² pa se čini potrebnim upozoriti na zanimljive skupine poljodjelaca koje su se razlikovale po poslovima i svojim odnošajima prema posjednicima i veleposjednicima.

⁸ M. Evetović, Život i rad Ivana Antunovića. Subotica, 1935. A. Sekulić, Ambrozije Šarčević i njegova dva rječnika. Filologija 10, Zagreb, 1982, 173—197.

⁹ Bács-Bodrog vármegye (...), I, 230 (kratica: BBV + svez. + str.)

¹⁰ Isto djelo, 228.

¹¹ Isto djelo, 195. — Sl. Gavrilović, Srem, Banat i Bačka od kraja XVIII do sredine XIX veka. Zbornik za istoriju, 6, MS; Novi Sad, 1972, 9—26: »Sombor i Subotica mogu se svrstati među feudalne zemljoposjednike: 1840-tih godina (...) imao je hatar (...) Sombor od 71.000 a Subotica od 212000 jutara.«

¹² Literatura o poljodjelskim radnicima »bezemljašima« i malim, sitnim posjednicima: BBV, IA, 391—401; I. Iványi, II, 190 sl.; Vojvodina, Novi Sad, 1924 (knjiga Udruženja jug. inženjera i arhitekata); V. Stajić, Građansko društvo i seljaci. Vojvodina, II, 205—268; B. Simić, Poljodjelski radnici u Bačkoj. Klase naše ravnj, V (1943), 1, 44—50 i dr.

Najprije treba utvrditi da je bunjevački poljodjelski radnik čovjek koji svoju radnu snagu i sposobnost nudi u poljodjelstvu i traži posla kod posjednika ili veleposjednika, posebice u XX. stojeću. Takav radnik nije samo onaj bez zemlje, nego također i koji ima 5 do 10 jutara, jer ne mogu plodovima s tolike zemlje prehraniti svoju najčešće brojnu obitelj. Nakon god. 1918. pokušalo se zemljišnom preinakom pomoći poljodjelskim radnicima dodjelom zemlje oduzete veleposjednicima. Oko Subotice i Sombora taj postupak nije puno pomogao domaćem stanovništvu, jer je zemlja dana novim naseljenicima (»dobrovoljcima«) koji se u novim prilikama i uvjetima života nisu osobito snalazili prvih godina. Međutim, domaći žitelji, ako su poneki i dobili zemlje, morali su uz svoj mali posjed (obično 7 kj) tražiti posla tijekom godine kao nadničari ili dobnj, sezonski radnici (obično u doba žetve, berbe i »kopačine« — okopavanja kukuruza).

Članovi obitelji bez zemlje morali su tražiti posla tijekom godine pa su obično radili kao komencijaši¹³ po salašima srednjih i velikih posjednika; obavljali su poslove kočijaša i biroša.¹⁴

Žele li se rasporediti poljodjelski radnici u skupine po pravnom i gospodarskom odnosu prema poslodavcu-posjedniku, treba imati na umu vrstu rada i posla koji obavlja, vrijeme i trajanje zaposlenja, isplatu zaslužbe i dr.

Komencijaši su radili na srednjim i velikim posjedima s čitavom obitelji i »pod pogodbom« su na godinu dana. Rade sve poslove na salašu: sitna djeca čuvaju blago, žene namiruju perad, a često i stoku, rade u polju i bašči. Muška čeljad timarila je stoku, obavljala poslove u polju. Živi i mrtvi inventar bio je posjednikov, gazdin. Komencijaši i stanuju na salašu, obično u kućici koja je odvojena od stambene i gospodarskih zgrada gazdinih. Komencijaši su mogli imati nešto svoje stoke, a prema nagodbi mogli su je držati i hraniti zasebno ili pak zajedno s gazdinom.¹⁵ Zaslužba komencijaša utvrđuje se pogodbom između radnika i gazde u proljeće (o Jurjevu) ili u jesen (o Miholju). U pogodbi se uzimaju u obzir mnogi čimbenici: veličina posjeda, broj članova radnikove obitelji, udaljenost od naselja i sl. Koliko se moglo utvrditi, na srednjem posjedu (35—45 jutara) komencijaš sa 4—5 članova obitelji dobivao je u prosjeku 20 mtc pšenice, 18 mtc kukuruza, 15 litara petroleja, 3 kg vune, nešto novca (oko 100 dinara), imao je pravo držati kravu, nekoliko svinja, nešto peradi i dio zemljišta za vrt (bašča).¹⁶

Biroši su bili u težem položaju: stanovali su također po salašima, ali je stambena zgrada bila kućica s jednom sobom i kuhinjom, često je pak bila

¹³ Riječ komencijaš ima svoj korijen u lat. riječi *commentia f* — nagrada u žitu. U gospodarskim i društvenim odnošajima među podunavskim Hrvatima ima posebno značenje, kako je protumačeno u tekstu.

¹⁴ Biroš, madž. *béres* — vojar na imanju, govedar; koji timari, nastoji oko kovanja; čistač staje.

¹⁵ Vlastite bilješke (VB), 1939, 1944. u Žedniku na posjedu obitelji Skenderović bio je »mali salaš« za komencijaše. Mogli su držati kravu i svinje, ali hranili su svoj »josag« (madž. *jószág* — blago, stoka) — sami.

¹⁶ B. Šimić, Poljodjelski radnici (...), 47. spominje dva primjera iz južne Bačke, pa bi se, uz vlastite bilješke, moglo reći da su zaslužbe u Bačkoj bile svugdje jednake.

zajednička kuhinja za dvije sobe, uistinu za dvije obitelji. Radnoga vremena nije bilo, jer se ljeti na salašu ustaje u 2 sata kako bi se do svanuća nahranilo blago: tijekom dana radilo se u polju, a navečer kasno se lijegalo, jer je trebalo »namiriti« blago. Biroši nisu imali nedjeljnog počinka, a rijetko su odlazili u naselje ili pak »u varoš«. Bili su jeftina radna snaga, a s posjednicima su se slobodno pogađali. Zanimljivo je pripomenuti da su biroši u razgovoru nalazili razloga za stanovito zadovoljstvo: »Pa, nije lako, al' imam 'di zavuč glavu; imam ja i moja čeljad šta radit', a štogod i pojist' cile godine.«¹⁷ Biroši su također dobivali zasluzbu u naravi: pšenicu, kukuruz, petrolej, ponegdje tovljenika od 100 kg i dr.

Sluge su bile samostalni poljodjelski radnici, najčešće neoženjeni mladići iz obitelji malih »sitnih« seljaka ili komencijaša. Među njima razlikuju se godišnjaci i mjesečari.¹⁸ Zajedničko im je što rade na srednjim i velikim posjedima, dobivaju od gazde stan i hranu, godišnjaci pak često odijelo i obuću (par ili dva opanaka). Razlika je u plaći: godišnjaci su dobivali u naravi (pšenica, kukuruz, brašno, krumpir i vuna) i u novcu, prema pogodbi; mjesečari su dobivali mjesečnu plaću između 200—300 dinara. Sluge se nisu pogađale s gazdom o određenoj vrsti posla, nego su radili sve što je trebalo uraditi prema gazdinoj zapovijesti. Mjesečari su često bili svinjari pa su uz novčanu nagradu dobivali par opanaka, a četrdesetih godina XX. stoljeća par cipela. Sluge također nisu imale radnog vremena.

Nadničari su bili poljodjelski radnici koji su radili za dnevnu zasluzbu (»išli su u nadnicu«). Bili su to bezemljaši ili sitni posjednici koji su uz utvrđenu nagradu za dnevni rad željeli priskrbiti novac potreban za svagdašnji život ili pak za kakav veći izdatak. Nadničari su naime primali nagradu za rad samo u novcu, nisu imali stalnoga posla niti su radili na istom posjedu. Njihovi su poslovi okopavanje kukuruza i repe, krunili su (»mrvili«) kukuruz, vozili pšenicu i repu, nosili vreće pri utovaru, rezali kudjelju, pilili i cijepali drva, obrezivali vinograde, popravljali ograde, uređivali bašče i sl. Nadnice su između dva svjetska rata bile vrlo različite (god. 1935. bile su u proljeće 8—10 dinara, ljeti 15—18; god. 1937. bila je nadnica u proljeće 20, a ljeti 30 dinara).¹⁹ U pogodbi s posjednikom nadničari su imali na umu vrstu rada, težinu posla, udaljenost posjeda, hoće li im posjednik davati hranu i sl.

Sezonski (dobni radnici; poljodjelski radnici u jednom god. dobu) bili su najčešće »risari«,²⁰ a dio njih radio je samo o berbi pojedinih plodova (hmelj, suncokret; sječa kudjelje ponegdje itd.). Natuknicu *ris* (posuđenicu iz mađarskog jezika) ne treba ovdje shvatiti kao najamnu kosidbu u užem značenju nego kao ljetni, sezonski, glavni poljodjelski posao. Risari su, naime, poljodjelski radnici koji od kasnoga proljeća do jeseni, u glavnoj sezoni,

¹⁷ VB, 1939, 194. (Zednik, Verušić).

¹⁸ Mjesečari — sluge »unajmljene/pogođene« na mjesec-dva. U Subotici su službenike (činovnike) nazivali mjesečarima jer su za službu »pod varoškim toranom« dobivali mjesečnu plaću — VB, 1939, 1945.

¹⁹ Usp. B. Šimić, nav. dj., 48.

²⁰ Ris, m, mađ. rész — dio, udio; najamna kosidba za stanoviti postotak od pokošena žita.

rade u žetvi (počinjalo se kosidbom ječma), vršidbi i berbi, branju kukuruza ili vinograda. Risarima se uvijek zaslužba isplaćivala u naravi, a ris je glavna zaslužba bunjevačkih poljodjelskih radnika pa nije čudo što su se takvoj zaradi utjecali skromniji, mali posjednici a i siromašni obrtnici iz naselja.

U promatranju poslova sezonskih poljodjelskih radnika treba imati na umu da je sve do sredine ovoga stoljeća najveći dio ravnice gdje žive bački Bunjevci bio zasijan pšenicom pa je kosidba bio prvi, glavni posao. Kosilo se kosom i strojevima. Poljodjelski radnici »risari« kosili su kosom, a da se pokosi jutro pšenice na dan, potrebna su tri radnika (kosac-*risar*, skupljačica-*risaruša* i osoba koja »baca«, prostire »uža« i vezuje snopove). — Srednji posjednici kosili su strojem (»kosačicom«) koji su vukli konji. Veliki posjednici kosili su strojevima (kosilicama što vezuju — vezačicama) koje su vukli traktori. Međutim, strojevi s konjskom spregom i oni koje su vukli traktori javili su se tridesetih godina XX. stoljeća i mnogo toga su izmijenili u poslovima oko žetve. Prije pojave žetelačkih strojeva na bačkim ravnica srednji i veliki posjednici uzimali su risare koji su kosom želi žito. Predvoditelj skupine žetelaca bio je »bandaš«, njegova skupljačica »bandašica«. Zaslužba žetelačkog para po jutru pokošenog žita bila je između 60—80 kg.

Drugi veliki sezonski posao bila je berba (branje) kukuruza. Budući da nije bilo strojeva za branje kukuruza, niti za sječu kukuruzovine, mogli su poljodjelski radnici više zaraditi na ovom jesenskom poslu. Bile su dvije vrste zaslužbe: u naravi (»na ris«) pa se dobilo 100—150 kg po jutru, na dio (»na tal«) pa je prema nagodbi beračima pripadala osma, deveta, deseta, ponekad jedanaesta košara (bilo je nagodbe da se plaća po redu kukuruza: 8, 9, 10. ili 11. red pripadao je beračima). Berači su bili dužni obrati kukuruz (bez ljuške), posjeći kukuruzovinu, svezati je u snopove i sadjenuti u klupe — »ostaviti njivu čistu«.²¹

Pudari²² su bili posebna skupina radnika zaposlenih u vinogradima u neposrednoj okolici Subotice, oko Sombora i Bajе, u Tavankutu i drugdje. Okopavali su, obrezivali, polijevali, vezali, nadzirali i čuvali vinograde i u berbi sudjelovali uz druge radnike. Zaslužba pudara bila je prema nagodbi s vlasnikom vinograda. Budući da je u vinogradima oko Subotice bilo voćaka, u nagodbi je moralo biti utvrđeno tko će donositi voće vlasnikovoj kući ili iznositi na tržnicu.²³

Među poljodjelskim radnicima posebne skupine bili su napoličari i trećičari.

Napoličari su svojim »živim i mrtvim inventarom« obrađivali posjednikovu zemlju »na pola« što je značilo da se prinos zemlje dijeli na dvije po-

²¹ VB, 1939, 1940, 1943. (Đurđin, Žednik, Mala Bosna).

²² Pudar m — čuvar vinograda; pudarica f — pudarova žena; pudarina f — plaća za pudarovu službu. Međutim, u govoru bačkih Bunjevaca riječ pudarina f. osim pudarove plaće znači: a) pristojbu za vinograde koja se plaćala magistratu, b) kraj, područje gdje su vinogradi (»Marko je iz pudarine«). Pudar nije samo čuvar vinograda, nego i radnik u vinogradu; koji živi u vinogradu i obrađuje ga. Usp. ARj. 12, 619, 617, 618; P. Skok, ERj, III, 63, s v.

²³ VB, 1940, 1946. (Subotica, Tavankut, oko Bajе).

lovice od kojih je jedna vlasnikova, a druga napoličareva. Položaj napoličarev je mnogo lakši od prije spomenutih poljodjelskih skupina: sami raspoređuju poslove među članovima obitelji, uzgajaju blago prema svojim potrebama, kupuju i prodaju što žele i imaju, a društveno se ubrajaju u »bolji svijet«, na rubu su između posjednika i radnika koji se prehranjuju zaslužbom kod posjednika.

Trećičari su poljodjelci koji obrađuju vlasnikovu zemlju »na treće«, za treći dio, trećinu prinosa. »Na treće« su se iznajmljivali srednji posjedi i salaši, a poljodjelski alat i oruđe obično je trećičarev, ponegdje i s dijelom gazdinog.

Sposobnost i opskrbljenost poljodjelskom opremom pojedine obitelji bila je presudna u odluci o zakupu »na pola« ili »na treće«, ali također i kakoća zemljišta, broj zgrada na salašu, pašnjak, bašča i sl. Posjedi udaljeni od naselja i čvrstih putova obično su se zakupljivali »na pola«.

Konačno, treba upozoriti da spomen pojedinih skupina poljodjelskih radnika među bačkim Bunjevcima nije iscrpljen. Uz vrlo oskudnu literaturu o tom dijelu seljaštva, vlastitim istraživanjem pa i djelomičnim suživotom s njim željelo se upozoriti na činjenicu vrlo složenoga društvenog pitanja u Bačkoj tijekom prve polovice XX. stoljeća. Na širokim, plodnim i bogatim ravnicama podunavske žitnice kruh se stjecao mučnim i napornim radom, a u duge crne brazde kapao je i znoj i suza poljodjelca.

* * *

Pokušaji da se poljodjelstvo u Podunavlju prikaže kao farmerski ili rančerski način obrade držim neutemeljenim. Radi se naime o »salašarskoj« obradi, barem kod podunavskih Hrvata o čemu sam raspravljao na drugom mjestu.²⁴ Brižnije proučavanje salašarskog rada i obrada na području gdje živi hrvatski puk (naselja između Subotice i Sombora, zatim od Subotice do Bač. Topole, oko Sombora, oko naselja koja su nakon 1918. ostala izvan južnoslavenske državne zajednice) upućuje na razliku od načina obrade u drugih etničkih skupina koje su kasnije naseljene u Bačkoj. Primjerice, oko negdašnjih njemačkih naselja nema salaša (unatoč naprednoj obradi zemljišnih posjeda), a zatim je manje salaša na području gdje žive homogenije mađarske skupine.

Nedavno je, naime, A. Lebl razlučio posjede i posjednike u XIX. stoljeću u Ugarskoj, pa je osim veleposjeda (latifundija) spomenuo »srednji« posjed (100—1000 jutara), mali (5—100 jutara) i patuljasti (0—5 jutara).²⁵ Šteta je što pisac nije protumačio koliko je od blizu 3,000.000 agrarnih proletera-bezemljaša u Ugarskoj bilo u Bačkoj niti je označio što je u njegovu tekstu obuhvaćao pojam Ugarske: zemlje ugarske krune (primjerice Hrvatsku i druge zemlje) ili samo ugarsko područje.²⁶ Osim toga, spomenuti A. Lebl u okviru-

²⁴ Usp. Zbornik za narodni život (...), knj. 50. JAZU, Zagreb, 1985.

²⁵ A. Lebl, Građanske partije (...), 20.

²⁶ Isto djelo, ondje.

ma svoje rasprave tumači da su ugarski veleposjednici većinom bili *junker*i («džentrija»), koji su prešli u kapitalističku poljoprivredu »pruskim putem«, kao bivši veleposjednici, plemići, pa nalazi u tome postupku i dosta feudalnih ostataka. Za posjednike Nijemce i Srbe u Podunavlju, s posjedima od 50 do 1000 jutara misli da su bili većinom farmeri; podunavske pak Hrvate uopće u tim tumačenjima ne spominje.²⁷

Od svih gibanja među seljaštvom u Bačkoj (i općenito u južnoj Ugarskoj) treba spomenuti žetelačke nemire u lipnju, srpnju i kolovožu god. 1897.²⁸ Treba pritom imati na umu da su »postojale ogromne razlike između mađarskih latifundista i nosilaca financijskih kapitala« kao i između malih posjednika zemlje i seljačke sirotinje, a »najviše poljoprivrednih proletera i agrarne sirotinje bilo (je) ... upravo među Mađarima«.²⁹ Ne može se, dakle, brojdbeno utvrditi koliko je hrvatskog seljaštva u Bačkoj sudjelovalo u žetelačkim nemirima spomenute godine, ali prema vlastitim podacima većinu su našega seljaštva činili srednji i mali posjednici.³⁰

Međutim, žetelački nemiri dogodili su se nakon obavljenih izbora narodnih zastupnika (u proljeće 1897), a godinu dana nakon velike proslave tisućljetnice ugarske države. Za izbore je zabilježeno da su bili vrlo uspješni za slobodnomnu ugarsku stranku, jer među 18 zastupnika samo Tomo Šiško-
vić iz bačkoaljmaškog izbornog kotara nije pripadao spomenutoj stranci.³¹

O nemirima žetelačkim spomenute godine spominju se kao žarišna mjesta Bački Aljmaš, Bikić, Topola (Bačka), Senta i Stari Bečej. Nesporazumi radnika i poslodavaca zaoštrili su se do sukoba. Vlast je uz pomoć vojske (pješađije) i oružnika nemilosrdno ugušila nemire, a u Bačkom Aljmašu i Bikiću uređene su vojne i oružničke posade. Budući da su spomenuta dva naselja u to doba izrazito hrvatska, velika je šteta što manjkaju podaci o slijedu zbivanja i broju žrtava.³²

Konačno, tijekom druge polovice XIX. stoljeća hrvatsko seljaštvo nije imalo svoje stranke, nego su se naši ljudi odlučivali za one stranke u kojima su bili Grašalkovići, Latinovići, Vojnići i drugi veleposjednici, istaknutiji i ugledniji sunarodnjaci.

²⁷ Isto djelo, 22.

²⁸ Bács-Bodrog vármegye, II., 280. — A. Lebl, Žetelački štrajkovi u Vojvodini. Istoriski glasnik (...) 4, Beograd, 1949. — I. Jeszensky, Kialtó szó. Kikinda, 1897. — P. Lőrinc, Bánát magyarnyelvű polgári társadalom tudománya (...) 1880—1918. Novi Sad, 1973. i dr.

²⁹ A. Lebl, nav. dj., 25.

³⁰ U radu sam već spomenuo poteškoće oko brojdbenih podataka. Ni u jednom popisu do god. 1918. (nažalost, ni poslije) nije naš svijet zabilježen pod pravim, zajedničkim i narodnim imenom, nego su osim mađarskoga još zabilježeni kao Bunjevci, Šokci, Bošnjaci, Vendi, Raci, neopredijeljeni i »ostali« (egyebek).

³¹ Bács-Bodrog vármegye, II, 280, (BBV). Na tim izborima u Subotici su izabrani za zastupnike Aleksandar Vojnić ml. i Bela Vermeš, u Ridici Pavao Latinović, u Krnjaji pak Josip Pijuković, u Kulpinu Ivan Ivanović. U travnju 1897. napustio je Baju župan Stjepan Vojnić.

³² Ondje.

Bilješke o građanstvu i radništvu

Gradski život i građanstvo ne treba shvatiti kao istoznačni pojam, jer je već spomenuto da je građanstvo podunavskih Hrvata u drugoj polovici XIX. stoljeća u razvoju. Budući da se u to doba još uvijek nalazilo više obrtničkih radionica nego tvornica, više manufakture nego strojne industrije, treba upozoriti na neke činjenice o građaninu onoga doba u podunavskih Hrvata, o obrtnicima i trgovcima, a također i o radništvu koje se postepeno formiralo kao društvena snaga koja jača.

Građanstvo (stanovništvo gradova) u podunavskih je Hrvata imalo značajke života stanovnika gradskih naselja, ali ipak svojevrsnoga i različitog od svagdašnjice građana u drugim krajevima. Građanin (civis) je prema ugarskim uredbama bio tko je ubilježen u popis građana; tko je tražio, dobio je građanstvo pa položio zakletvu i dobio građanski list, potvrdu o građanstvu. U građane su bili ubrojani svi koji su u kraljevskoj službi, činovnici gradskih magistrata, pa i oni koji su radili privremeno (ad civium categoriam sunt referendi); zatim svi koji su znanošću i učenošću pridonosili općem dobru (scientiis et eruditione): liječnici, odvjetnici, profesori i sl.

Razlika je bila između građanina slobodnih graničarskih općina i onoga u slobodnim kraljevskim gradovima. Budući da su Sombor (1749) i Subotica (1779) postali naselja s povlasticom slobodnih kraljevskih gradova, trebalo bi sve stanovnike shvatiti kao građane. Međutim, s građanskim povlasticama u ono doba bilo je 727 stanovnika,³³ a toliko je približno imao i Sombor.³⁴ Treba upozoriti da u ispravama (listinama, poveljama) nema ujednačenosti pri spomenu stanovnika pa su tako *cives et incolae* (građani i stanovnici), *oppidani et incolae* (varošani i stanovnici) i *incolae et inhabitatores*.³⁵

U gradovima su stanovali obrtnici i trgovci, koji su morali biti građani ne samo u službenim gradovima s povlasticama nego također i u trgovištima; trebali su imati građanske listine, isprave (der Bürgerbrief). Međutim, treba imati na umu da se obrt u bačkih Hrvata vrlo sporo razvijao, jer su svagdašnje potrebe namirivali kućnom radinosti, međusobnom pomoći (mobama). Spomenuto je već da su žene prele, tkale i šivale, spremale su jelo, zimnicu, kuhale sapun; same su proizvodile ulje i ocat za kućne potrebe. Budući da su odjeću, hranu i poljodjelske sprave izrađivali sami, nije se posebice vidio manjak obrtnika. Ako je pak trebala pomoć obrtnika, pozivali su ih iz drugih gradova gdje ih je bilo. István Iványi u prikazu povijesti Subotice pripominje da je sredinom XVIII. stoljeća bilo u gradu malo obrtnika i trgovaca, a u svemu ih je bilo nekoliko koji su se morali baviti i poljodjelstvom kako bi prehranili sebe i svoju obitelj.³⁶ Iz popisa subotičkih porez-

³³ Iványi, I, 299, II, 55—61 (Okmánytár). Iványi je učinio popis prvih subotičkih građana. Mahom su Hrvati.

³⁴ Zbornik Vojvodina, II, 157 (članak Vase Stajića).

³⁵ Usp. Iványi, I, 373 sl. prema zapisniku subotičkog grad. magistrata, 29. siječnja 1821.

³⁶ Iványi, II, 218—219. Subotički trgovci i obrtnici su i poslije, sve do prve polovice XX. stoljeća ulagali novac u zemlju, vinograde i salaše.

nih obveznika god. 1748. nalazi se između 759 ukupno 29 obrtnika od kojih su većina krojači, čizmari i krznari; bila su dva kovača, jedan užar i jedan mesar.³⁷ U istom popisu ubilježeno je 13 trgovaca stokom i 10 prodavača razne robe; među trgovcima stoke bilo je 5 plemića, a među drugim prodavačima 2. Među obrtnicima nema plemića.³⁸

U XVIII. stoljeću nije među podunavskim Hrvatima bila razvijena trgovina, jer nije bilo iznimnih potreba, a za svagdašnjicu pribavljali su hranu, odjeću i oruđe vlastitim radom; nisu ništa prodavali, jer su poljodjelstvom i stočarstvom osiguravali svojim obiteljima hranu i odjeću. U to doba svatko je posjedovao makar malo zemlje, što mu je pomagalo da obitelj prehrani ili da uz svoj skromniji posjed obradom tuđeg posjeda podmiri svoje potrebe. Ako je tko imao viška plodova, odvozio ga je na sajam u Baju, Segedin ili drugamo. Prodavalo se blago, ali nije se gonilo na sajmove, nego su kupci iz Jankovca, Pakša, Bajе i Đura i drugih mjesta dolazili, kupovali pa tjerali grla ili ih zaklana odvozili u druga naselja. Poslije su pak Subotičani gonili blago na stočne sajmove također u Baju i Segedin; bilo je to nakon što je grad stekao povlasticu slobodnog trgovišta, uredio svoje tjedne sajmove i uključio se u kupnju i prodaju na ostalim tjednim i godišnjim sajmovima u bačkim naseljima. U to doba putovi su također bili nesigurni, a treba imati na umu da ni god. 1755. kotači bunjevačkih seljačkih kola nisu bili okovani željezom.³⁹ Osim toga, bunjevački život odvijao se na poljima, salašima, a ne u naseljima gdje su po naravi svoga posla živjeli obrtnici i trgovci. Iz ustrojstva bunjevačkog domaćeg i gospodarskog života, iz ljubavi prema zemlji i nezavisnom, slobodnom životu, razvijala se odbojnost prema zanimanjima u uskom prostoru, u komešanju mnoštva. Sve do početka XX. stoljeća vrlo je malo bunjevačkih obrtnika i trgovaca u Somboru i Subotici, a nešto je drukčije u Baji, gradu smještenom na Dunavu i s riječnom značajnom lukom.

Kada je Subotica poduzela korake da stekne povlasticu slobodnoga krajevskog grada, usprotivila se Bačka županija, jer da su stanovnici seljaci-građani kojima nisu potrebni ni tjedni sajmovi.⁴⁰ Zato je u povelji Marije Terezije (22. siječnja 1779) istaknuto u toč. 5. da grad mora promicati napredak obrta pa je bio dužan iz gradske blagajne pomagati gradnju obrtničkih kuća.⁴¹ Tada su se krajem XVIII. stoljeća počeli u Subotici naseljavati obrtnici koji nisu bili Hrvati.

³⁷ Ondje.

³⁸ Ondje. Među trgovcima-prodavačima ubilježeni su: Stipan Vojnić, Luka Bukvić, Grgo Križanov(ić), Ivan Mačković i drugi.

³⁹ Ivanyi, I, 194, 221 — Sve do tridesetih godina XX. stoljeća oko Subotice nisu se potkivali konji, jer to na mekim seoskim putovima niti kod poljskih radova sa zapregom nije bilo potrebno.

⁴⁰ Isto djelo, 257—258.

⁴¹ Tekst iz Povelje o povlastici slob. kralj. grada Subotice: Quinto: ut non solum numerum civium et incolarum suorum mechanicis et cuiuscunque sortis manufacturatum fabrica toribus ac publico utilibus opificibus mere tamen Rom. Catholicae religionis augere eidemque fundus extravillanos (subsidio pro aedificatione domorum eisdem ex cassa sua domestica erga successivam bonificationem praestando) gratuito assignare et excindere...«

U XIX. stoljeću trgovci i obrtnici jačaju pa je prema popisu stanovništva god. 1880. u Subotici bilo 3005 muških i 383 ženska obrtnika. Zanimljivo je spomenuti da je prvi knjigoveža radio u Subotici god. 1786, prvi tiskar pak god. 1842.⁴² Prva tvornica opeke podignuta je god. 1879.⁴³ Krajem prošloga stoljeća podignuti su parni mlinovi, otvorene su velike trgovine tkani-
na, ogrjeva i sl.⁴⁴

U Baji i Somboru također se postepeno razvijala trgovina i obrt. Spomenuto je već da je Baja imala izniman položaj uz Dunav, uz rijeku koja je pogodna za trgovački promet. Prema stanovitim podacima bajski obrt i trgovina silno su napredovali pa je u gospodarskom leksikonu objavljenom god. 1788. u Požunu Baja uspoređena s Peštom.⁴⁵ U Somboru je god 1720. bilo 12 obrtnika, ali već za Josipa II dosclila su u grad 63 njemačka obrtnika.⁴⁶

Obrtnici su se udruživali u svoja staleška društva — cehove.⁴⁷ Nakon izгона Turaka obrtnici su u Baji, Somboru i Subotici osnivali svoja staleška društva po uzoru na slična u drugim evropskim gradovima. I Iványi misli da je ustrojstvo bačkih cehova učinjeno prema njemačkim uzorima: tražilo se da član bude izučeni obrtnik, poštena i dolična života. Cehovska pravila i uredbe potvrđivao je kralj, a među vanjskim oznakama tih obrtničkih društava bio je barjak koji se »redovito čuvao u župnim crkvama«.⁴⁸ Pripomenuti treba da je kraljeva potvrda cehovskih pravila značila istodobno priznanje stanovitih povlastica (privilegija).

Prvi ceh potvrđen je god. 1696. u Baji čizmarima; god. 1700. u istom gradu imali su svoje staleško udruženje trgovci, krznari, krojači i mesari; god. 1701. potvrđen je ceh tkalaca i užara, god. 1721. pak kovača i kolara, god. 1779. bačvara itd.⁴⁹ U Somboru su kolari, kovači i bravari osnovali svoj ceh god. 1765. i ponovno ga potvrdili god. 1777. i 1780. Drvodjelci su osnovali svoj ceh u tom gradu 1774, a tkalci god. 1815. Posljednji ceh (čarapara) potvrđen je u Somboru god. 1841.⁵⁰

U Subotici je u njezinoj prošlosti bilo najviše krznara, krojača i čizmara. Spominje se često podatak da su god. 1759. u Bačkoj županiji tražili zaštitu svojih cehovskih povlastica Stjepan Martinčević u ime krojača, Tadi-

⁴² Prvi tiskar bio je Dragutin Bittermann koji je svoj posao učio u peštanskog tiskara Dragutina Trattnera; u Somboru je N. Bittermann sa sinom otvorio tiskaru god. 1850.

⁴³ Vlasnik prve tvornice opeka u Subotici bio je Tit Mačković, mjernik.

⁴⁴ Usp. Iványi, II, 227—233.

⁴⁵ BBV, II, 437.

⁴⁶ Ondje — Među somborskim novim obrtnicima Nijemcima bilo je postolara, pekara, urara, drvodjelaca, krojača, svirača i dr.

⁴⁷ Ceh — d. Zeche — 1. staleška udružba obrtnika jedne struke; zadruga; 2. obrtnička bratovština za međusobnu pomoć; 3. potrošak pica, novca i sl.

⁴⁸ Iványi, II, 233 sl. Pisac ističe da su cehovi imali snažan utjecaj na društveni i povijesni razvoj.

⁴⁹ Ondje. — Sa barjakom išli su članovi pojedinog ceha u javnim i crkvenim svečanim ophodima.

⁵⁰ BBV, II, 438.

ja Dijanović — krznara i Juraj Lelek ispred čizmara.⁵¹ Krojači su osnovali god. 1763. svoj ceh u Subotici, god. 1779. pak tkalci, zidari, god. 1815. mesari, 1822. mlinari itd. Posljednji su svoj ceh u Subotici god. 1841. potvrdili klobučari (šeširdžije).⁵² Trgovci su potvrdili svoj ceh u Subotici 25. rujna, 1779. U gradu je god. 1789. bilo 8 cehova pa je gradsko vijeće iskoristilo svoje pravo i 27. ožujka 1789. odredilo za svaki ceh po jednoga svoga člana koji je trebao biti nazočan na njihovim sastancima i zastupati u vijeću njihove probitke.⁵³

Bilo je staleških zloupotreba pa je Sabor u Požunu god. 1715. i 1730. zakonski ukinuo prevlast cehova i uveo povjerenstva u ta staleška udruženja te su tako u gradskim poglavarstvima i županijskoj upravi dobili stanoviti nadzor koji se brinuo da ne bude cehovske zloupotrebe.⁵⁴ Isti je Sabor naredio da za cehove vrijedi županijska limitacija cijena.⁵⁵

Osim gradova staleška udruženja bila su i u drugim naseljima gdje su živjeli Bunjevci. Tako su tkalci i krojači osnovali god. 1815. svoj ceh, u Bajmoku, su god. 1829. imali svoje udruženje kovači, zidari, krznari, krojači i tkalci; iste godine su u Čantaviru osnovali svoj ceh kovači, bačvari, krznari, krojači i stolari; u Lemešu su god. 1815. osnovali svoje obrtničko udruženje bravari i drvodjelci.⁵⁶

Prema mađarskim službenim podacima za popisa god. 1890. bilo je u Baji 3043, u Somboru 2666 i u Subotici 5060 obrtnika. Koliko je od ukupnog broja bilo bunjevačkih obrtnika, teško je utvrditi, ali uvijek treba imati na umu da su brojniju skupinu građana činili više obrtnici nego trgovci. Čini se uputnim razlikovati među gradskim bunjevačkim stanovništvom građane (obrtnike, trgovce, činovnike) od varošana (građana-seljaka),⁵⁷ koji su bili zemljoposjednici, vlasnici zemlje, salaša i blaga, a kuće u gradu bile im privremeno, kraće ili duže, boravište; ako se zemljoposjednik i nastanio u gradu, ostao je svojim bićem vezan za njive, poljodjelac svojim pristupom gospodarskim pitanjima. Kad je primjerice bunjevački poljodjelac kupovao kuću u gradu, više od njezinog izgleda cijenio je dvorište i gospodarske zgrade u njemu: može li »utirati kola u avliju«, ima li »košaru, šupu i čardak«⁵⁸ i sl. Tlocrt gradova u kojima su živjeli Bunjevci nakon oslobođenja od Turska svjedoči da je u svakome bila stara, povijesna jezgra, ali izvan zidina utvrde svaki se od njih, poglavito Subotica širio izgradnjom prizemnica s velikim dvorištima, širokim sokacima punim drveća i zelenila.⁵⁹

Treba također imati na umu da su obrtnici i trgovci imali svoja staleška udruženja, a već god. 1865. i svoj list koji nije bio duga vijeka.⁶⁰ Građani-

⁵¹ Ondje.

⁵² Iványi, I, 96; II, 234.

⁵³ BBV, II, 438.

⁵⁴ Iványi, I, 142; II, 235.

⁵⁵ Vjd, II, 197. — Iványi, II, 236.

⁵⁶ Ista djela.

⁵⁷ BBV, II, 438.

⁵⁸ Varošani, također se čuje: varošćani — stanovnici grada, varoši.

⁵⁹ VB, 1940, 1949. (košara — staja za konje; čardak — koš/spremište za kukuruz u klipju).

seljaci sve do druge polovice XIX. stoljeća nisu bili povezani i udruženi nikakvim staleškim ustrojstvom, nisu ni živjeli građanskim životom u evropskom značenju. Parlamentarni život i narodna gibanja izmijenila su sliku bunjevačkog »građanstva« pa su se otvarale radionice i trgovine čiji su vlasnici i voditelji bili Bunjevci.⁶¹

Radništvo su činili poljodjelski radnici na posjedima i stanovnici gradova koji su bili upućeni na rad u tvornicama, u većim obrtničkim radionicama i trgovinama, na željeznici krajem XIX. i tijekom XX. stoljeća.⁶²

Radništvo koje se oblikovalo iz skupine poljodjelaca upućenih na obradbu tuđih posjeda nalazilo je posao u prerađivačkom veleobrtu: u šećeranama, ciglanama i kudjeljarama. Ipak, malo je našega svijeta radilo u šećeranama, jer su bile izvan njihovih naselja. No, poslovi u šećeranama nisu bili dugotrajni, svega tri-četiri tjedna u jesen kad su ostali poljodjelski radovi bili obavljeni. Zarada je dobro dolazila kao dopuna za svagdašnju opskrbu obitelji.

Oko Subotice nije bilo kudjeljara u kojima bi poljodjelski radnici nalazili dopunski posao, ali su zato oko bunjevačkih naselja bile brojne ciglane. Međutim, u ljetnim mjesecima, u glavnom godišnjem razdoblju poljodjelskih poslova u ciglanama se obustavljao rad. Poslovi u ciglanama bili su vrlo teški, naporni rad iscrpljivao je radnike koji nisu imali zdravstvene zaštite.

Položaj poljodjelskog radnika bezemljaša bio je težak, a naš seljak nije se u prošlosti udruživao u poseban stalež za zaštitu svojih probitaka.⁶³ Ni položaj poljodjelskih radnika na imanjima (spahilucima, veleposjedima, majurima) nije bio lak: uvijek u poslu, svi članovi obitelji nisu mogli živjeti slobodnim životom s pravima na školovanje, odlazak u grad, na društveni život u širem značenju. Teškoće i nesigurnost otjerale su dio seljaštva u gra-

⁶¹ Usp. Györfc Kornel, Szabadka települése; Subotica, 1977, 78—86. (poglavlja II. i III). God. 1840. prostirala se Subotica na 627,31 hektaru.

⁶² Josip Zah, gimnazijski profesor u Somboru dobio je dopuštenje god. 1864. od Namjesničkog vijeća za pokretanje tjednika »Ipar« (Obrt). Prvi broj objelodanjen je 4. veljače 1865. U uvodniku je istaknuto privredno-gospodarsko značenje lista: »skladno uzdizanje materijalnih i duhovnih vrednota«. Ne zna se pouzdanost koliko je brojeva ovog tjednika na mađarskom jeziku bilo objelodanjeno.

⁶³ U Subotici su bile poznate i ugledne trgovine prije i između dva svjetska rata: A. Ivić, Kujundžić-Tumbas, Budinčević, Poljaković i Sckelj (trgovina tkanina); B. Gabrić (drogerija); Prčić i Šifliš (željeznarija), V. Blesić (knjižara); Braća Vidaković itd. itd.

⁶⁴ Željeznička pruga Budimpešta—Subotica—Novi Sad otvorena je za promet 1883, pruga Subotica—Baja god. 1885; zatim Subotica—Senta—Stari Bečej otvorena je 14. studenoga 1889, a iste godine i preko Horgoša za Sentu. Pruga Baja—Sombor—Novi Sad puštena je u promet 14. rujna 1895, Subotica—Bogojevo—Palanka pak 24. prosinca 1908, a Sombor—Stari—Bečej 22. prosinca 1906. Prvih godina XX. stoljeća puštena je pruga Riđica—Jabukovac—Kiskunhalas, a Novi Sad—Titel 2. srpnja 1899. Postupno su sve pruge postale vlasništvo ugarskih državnih željeznica.

dove s nadom da će ondje naći posao i veću gospodarsku i društvenu sigurnost.⁶⁴ Međutim, prilagodba novom životu i poslovima nije bila laka. Teško je bilo naći posla bez škole, bez poznanstva sa sredinom i pojedincima koji su mogli pomoći ili zaštititi.⁶⁵ Čini se da još uvijek nije proučen problem bunjevačkog pučanstva koje se našlo na putu između salaša i varoši, otkinuto od zemlje i presađeno na tlo gradova koji su se početkom XX. stoljeća razvijali i napredovali.

Subotica je, primjerice, u prvoj polovici XX. stoljeća grad s raskošno uređenim središtem, lijepim i bogatim palačama, novčarskim zavodima, velikim i lijepim crkvama, s cestovnom željeznicom, vodovodom i kanalizacijom. Početkom stoljeća podignuta je iznimno lijepa Gradska kuća, jedinstvena zgrada secesije s ugarskim obilježjima. U središtu grada živjelo se i radilo udobno, zabavljalo rastrošno. Ali izvan središta, u sjeni bogatih palača, u predgrađima živio je svijet nadničara, slugu, mnoštvo nesigurnih i nepriznatih, izrabljivanih.

Tako je i u Somboru, koji ima svoju povijest i ulogu u razvoju društvenog života u Bačkoj, ali s mnoštvom ljudi željnih posla, gospodarske sigurnosti i osobne nezavisnosti.

Među radništvom najznačajniju ulogu preuzeli su željezničari u Somboru i Subotici. Već krajem I. svjetskog rata bilo je prepoznatljivo komešanje među radnicima na željeznici, a u veljači 1919. došlo je do općeg štrajka poštanskih radnika, namještenika u električnoj centrali i također na željeznici.⁶⁶ Koliko su spomenuta gibanja imala među odrednicama i mađžarskog revanšizma ili sličnih raspoloženja nije predmet ovoga rada, ali se ne smiju zanemariti.

Podunavski Hrvati i mađžarske stranke

Sve do osamdesetih godina XIX. stoljeća podunavski Hrvati nisu imali svoje vlastite stranke i razumljivo je što su sve mađžarske političke stranke imale svoje pristaše u Podunavlju, posebice u Bačkoj. Različite su prosudbe o političkim strankama onoga doba u Mađžarskoj među kojima i ova: »... neke su od njih igrale u ovom kraju (u Podunavlju, A. S.) sasvim neznatnu ulogu jer su bile jako malobrojne, ili bez svojih poslanika u parlamentu. Ako su i dali po koji mandat, birali su ponekog svog poslanika, ali su oni

⁶⁴ G. — (?), Naš seljak i socijalni problem Klasje naših ravni, I. (1935), 1, 46—48. Pisac ističe nakon raščlambe da će agrarni proleter i »u budućnosti stvoriti jedan novi stalež: stalež agraraca koji će biti jedan od najjačih« (46).

⁶⁵ Bilo je i iseljavanja s područja Bačke u Slavoniju, a također u prekocean-ske krajeve, usp. BBV, II, 390—391.

⁶⁶ Usp. Milan Dubajić, Radnička klasa Subotice i osnivanje Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), Rukovet XXV. (1979), 5—6, 292—304. Milenko Beljanski, Prve godine KPJ u Somboru, Rukovet XXV. (1979) 5—6, 332—343. — Đuro Pucar, Radnički pokret u Subotici 1924—1929, Rukovet XXV. (1979), 5—6, 277—292.

bili bez značaja jer su učestvovali samo u glasanju. Naročito se ovo odnosilo na partije koje ni same po sebi nisu obeležavale svoje postojanje nekim markantnijim činom, već su vegetirale samo od izbora do izbora ...»⁶⁷

Zanimljivi su odnošaji pojedinih narodnih skupina u Bačkoj prema mađarskim strankama u kojima su primjerice Nijemci nastojali izvojevati ili postići kakvu olakšicu, dok su Srbi imali svoje stranke koje im je omogućio i posebni položaj u Podunavlju (povlastice od dolaska u današnju Vojvodinu, iza njih su stajale samostalna srpska država, autokefalna Pravoslavna crkva). Slovaci, Rusini i drugi su nastojali stranačke razmirice iskoristiti u borbi za svoj jezik i škole, za primjenu odredaba iz zakona (1868. i 1879) prema kojemu je svaki učenik trebao primiti pouke na svome materinskom jeziku.

Budući da su bački Hrvati zemljodjelci i zemljoposjednici, kako je spomenuto, bez svoga jakog građanstva i bez svoje političke stranke, uključivali su se prije svega u one mađarske stranke koje su bile bliže »Agrarcima«, primjerice *Narodna, Ustavna* i *Katolička pučka stranka* (Nemzeti Párt, Alkotmány párt, Katolikus nép párt)⁶⁸, dok je *Narodna stranka rada* (Nemzeti munka párt) bila bliža merkantilizmu.⁶⁹ Pristup podunavskih Hrvata kojoj od spomenutih stranaka treba, dakle, promatrati s obzirom na društvene značajke.

U promatranju društveno-političkog života podunavskih Hrvata značajna je *Mađarska liberalna stranka* (Magyar szabadelvű párt), koja je bila na vlasti od 1875. do 1905. Tada je prestala djelovati, a zatim se god. 1910. nakon preustrojstva javila kao *Narodna stranka rada* (Nemzeti munka párt) i bila je na vlasti od 1910. do 1918. U Subotici je god. 1868. bila utemeljena podružnica Deákove stranke (*Subotička Deákova stranka* — Szabadkai Deák párt) koja se 1875. fuzionirala sa sljedbenicima i pristašama Kolomana (Kál-mán) Tisze.⁷⁰

Brojni Hrvati iz Bačke potpisali su stranački program *Liberalne stranke* (ugledni Antunovići, Lipozenčići, Kujundžići, Matkovići, Parčetići, Stipi-ći, Vojnići i drugi), jer im je jamčio mir (nakon Austro-ugarske nagodbe obećavao je »ispunjenje njihovih zahtjeva ostvarenjem ideje ravnopravnosti...«)⁷¹. Stranci su pripadali istaknuti županijski veleposjednici i uglednici hrvatskog podrijetla (Latinović Aleksandar i Pavao, Pijuković, Pilasanović i

⁶⁷ A. Lebl, nav. dj., 136.

⁶⁸ Među voditeljima spomenutih stranaka su grofovi Andrassy, Apponyi i Zichy, poznati mađarski latifundisti.

⁶⁹ Najpoznatije pristaše i voditelji bili su grofovi Stjepan (István) Tisza i Dragutin (Károly) Khuen Hédervary.

⁷⁰ Sačuvane su tiskanice/brošure: A szabadkai Deák párt Subotička Deakova stranka); Nyilt kérdések a szabadkai baloldali párthoz (Otvorena pitanja subotičkoj lijevoj stranci). Obje su objelodanjene 1869.

⁷¹ Észrevétek a szabadkai baloldali politikai hitvallásainak programjára (Pri-pomene uz program subotičke lijeve stranke), 19—22. — Brošura je nastala 30. prosinca 1868.

dr.). U vodstvu stranke (1897) bio je veliki župan Stjepan Vojnić.⁷² Među bačkim liberalima bio je i subotički gradonačelnik Lazo Mamužić, značajan za povijest svoga grada.⁷³

Iako su pristaše stranke bili većinom Mađžari, bilo je gradskih i županijskih zastupnika i drugih narodnosti, osim Hrvata još Srba, Nijemaca i Rumunja. Pristaše ove stranke nazivali su drugi *vladinovima*. Stranka je imala svoja glasila: *Bácska* (Sombor) i *Torontál* (Veliki Bečkerek). Bački su liberali bili vrlo često neodlučni prema zakonima koje je njihova stranka pripremala protiv nemadžarskih narodnosti; primjerice u svezi s promjenom slavenskih toponima. Načelno su bili za slavenske nazive naselja, odnosno da ostanu, jer je ipak najvažnije da stanovnici naselja budu dobri mađžarski domoljubi. No, budući da sela i gradovi imaju osim slavenskih i mađžarske nazive, treba »učiniti reda, te da želimo zadržati samo jedno ime, zašto ono ne bi bilo baš mađžarsko«.⁷⁴

Nezavisna stranka (48-aška nezavisna stranka) nije bila jedinstvena ni u Ugarskoj ni u Podunavlju.⁷⁵ U njoj su se okupljali uglavnom građani pa su je nazivali građansko-kapitalističkom strankom. Pristaše su joj bile u gradskim i županijskim skupštinama; prvi put su bili u vladi 1906—1909, a drugi put su došli na vlast za građansko-demokratske revolucije (za M. Károlyia, 1918).⁷⁶ Među glasilima su *Magyarország* (Budimpešta), *Igazság* (Sombor), *Bácskai Hírlap*, *Bácsmegyei napló*, *Függetlenség* i dr. (Subotica).⁷⁷ Pristaše Nezavisne stranke nazivali su u običnom govoru »košutovima«, a od 1906. i njih su nazivali »vladinovi«. Od podunavskih Hrvata pripadao je spomenutoj stranci i bio u njezinom vodstvu Šimun Mukić, umjereniji i »desniji« pristaša i zastupnik Subotice.⁷⁸

Katolička pučka stranka nije među podunavskim Hrvatima našla istaknutijeg i uglednijeg pristašu, svećenika ili svjetovnjaka, unatoč činjenici što je vjera sastavnica života bačkih Hrvata. Ni Pajo/Pavao *Kujundžić* nije bio

⁷² BBV (Bács Bodrog vármegye), II, 92. — Stjepan Vojnić rođen je u Bajšji g. 1861. Potječe iz drevne plemićke obitelji. U županijskim službama je brzo napredovao, a kralj ga je za rad nagradio barunatom. Obitelj Vojnić bila je vrlo poznata ne samo po silnom bogatstvu nego i po radu njezinih članova u javnom životu.

⁷³ Lazo Mamužić krenuo je u politički život kao izraziti domoljub u kojega su upirali oči njegovi sugrađani. Uz pomoć njihovu održao se dugo na vlasti i učinio je puno za svoj grad. Ali kad je »okrenuo« svoj rad u »drugom smjeru«, izgubio je ugled, dostojanstvo i — vlast.

⁷⁴ Bácska, 17. prosinca 1896. (prijevod piščev).

⁷⁵ Usp. A. Lebl, nav. dj., 158.

⁷⁶ Ondje.

⁷⁷ Usp. Popis časopisa i listova u knjizi T. Kolozsi. Szabadkai sajtó 1848—1918. Subotica, 1973. (Subotički tisak 1848—1918).

⁷⁸ Iványi, II, 35, 65, 121 — BBV, II, 285, 291, 294 — Sačuvan je govor Šimuna Mukića održan 5. veljače 1842. tiskan kao brošurica (osam stranica) i na mađžarskom i na hrvatskom jeziku. Brošura je tiskana u Segedinu, 1842. Usp. I. Kujundžić, nav. dj., str. 695, br. 104, 105.

njezin zauzeti pristaša.⁷⁹ Stranka je bila izrazito mađarska, pa joj u preporodnom životu koji je započeo I. Antunović nije raspoloženjem i uvjerenjem pripadao koji od uglednijih javnih djelatnika.

* *
*

Prikaz društveno-stranačkog života podunavskih Hrvata u suživotu s Mađarima i Srbima na istom tlu, u istim društvenim okvirima i gospodarskim uvjetima južne Ugarske nameće istraživačima i motriteljima nekoliko misli, među kojima je prva — da je svaki narod, svaka narodna skupina imala svoj život, vlastiti način življenja i shvaćanja te je u pukotinama zakona nagodbenjačke Ugarske tražila što više svojih prava (jezik, tisak, kulturni život i sl.). U tim se nastojanjima željelo što manje izgubiti, što manje ustupaka učiniti, a polučiti što više, od osobne slobode do građanske i kulturne ravnopravnosti. U svakoj narodnoj skupini bilo je žrtava: pojedinci su u borbi ponekad svoj probitak isticali ispred narodnosti i jezika; poneki su u hodu kroz prilike i lomove gazili preko drugih; jedni su isticali svoje podrijetlo, imetak i povijest, drugi pak vjeru i kulturu.

Budući da su podunavski Hrvati u ondašnjem shvaćanju bili narodna skupina »bez povijesti«, nejasna podrijetla pa i imena (Iliri, Dalmati; Bunjevci, Šokci, Bošnjaci i sl.), nisu mogli računati na punu, slobodnu suradnju u drugim strankama onoga doba (ne samo mađarskim ili pak katoličkim), trebalo je u općim gibanjima pronaći svoj vlastiti način preporoda, društvenog ponašanja, vlastitog života na ravninama Podunavlja.

Podunavski Hrvati na svome putu

U društvenom životu na podunavskim ravninama bački su Hrvati u drugoj polovici XIX. stoljeća pa i početkom XX. stoljeća — kako je spomenuto — poljodjelci među kojima ima posjednika, vlasnika zemlje, većinom »salašari«, ali imaju i svoju sirotinju, svojevrсни proletarijat: sluge, nadničare i sezonske radnike. Neki misle da društveni odnošaji podunavskih Hrvata i na prekretnici XIX — XX. stoljeća imaju »na sebi izvestan pečat feudalizma«. ⁸⁰ Međutim, u tome nema razlike između njih i — primjerice — Srba ili drugih narodnih zajednica. Istina je da su hrvatski posjednici (srednji, mali) imali na posjedu svoj dom i gospodarske zgrade, blago i potrebno oruđe — imali su »salaš« koji se ne može izjednačiti s »farmom«. Ali »salašarstvo« je pridonosilo razbacanosti, jer je udaljenost između salaša ovisila o veličini posjeda, a sveza između pojedinih susjednih salaša bila je uvjetovana osim

⁷⁹ Pavao Kujundžić, koji nije pripadao Nezavisnoj stranci, preveo je brošuru Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske (Subotica, 1914), koju je napisao Oszkár Jászai, nezavisnjak. Usp. I. Kujundžić, Bunjevačko-šokačka bibliografija. Rad 355 JAZU. Zagreb, 1969, str. 708, br. 233.

⁸⁰ A. Lebl, nav. dj., 309.

spomenute činjenice također i mogućnostima pristupa (staze, putovi).⁸¹ Gradski je život nosio također obilježje »salašarskog«, jer su posjednici izgradili kuće u gradu (Sombor, Subotica) prema svojim mogućnostima, ali uvijek s gospodarskim zgradama u velikim dvorištima.

Uz već spomenuta obilježja i značajke društvenoga i gospodarskog života podunavskih Hrvata, treba naše žiteljstvo uključiti ravnopravno u zbivanja u nagodbenjačkoj Ugarskoj. Naš je svijet imao svoj život, svoj jezik i ponašanje, ali već god. 1865. prevodi Ambrozije Šarčević knjigu *Miloša Popovića*, urednika beogradskog »Vidov dana«, o narodnom pitanju na mađarski jezik.⁸² Šarčeviću, koji je već god. 1840. bio član subotičkog *Književnog društva* (Az első szabadkai birodalmi társulat), bilo je jasno da će u ugarskim zahtjevima prema Beču nakon ostvarenja nastati brojne poteškoće za ostale narode. Bude li naime Beč ustuknuo, počeo će se Mađari ponašati prema drugima s puno neumjerenosti i nasrtljivosti. Istina je da je god. 1865. barun Josip Rudić bio imenovan velikim županom, a Augustin Pijuković povjerenikom za gradove u Bačkoj.⁸³ Iste je godine bila poplava, a kolera je odnijela brojne živote u hrvatskim naseljima u Baji, Bikiću, Čavolju, Čonoplji, Gornjem Sv. Ivanu i drugdje.⁸⁴

Uporno se u prikazima života podunavskih Hrvata ponavljaju tvrdnje slične ovoj: »Ukoliko se, naime, Bunjevci bave građanskom, junkerskom politikom, sve će se više priključiti mađarskoj vladajućoj klasi, dok će nižu, potlačenu klasu sve više prepustiti crkvenoj utehi i crkvenoj socijalnoj politici, klerikalizmu i hrišćanskom socijalizmu.«⁸⁵ No već spomenuti podaci potvrđuju kako su podunavski Hrvati bili u toku događaja; bilo je među njima pristaša ugarskih stranaka, ali su već prije nagodbenjačkih gibanja sazrijevale odluke u brojnih bačkih sunarodnjaka o radu za dobrobit i napredak u novim vremenima. Tako je već spomenuti Šarčević objelodanio god. 1869. *Zbirku mudrih i poučnih izreka* — kako sam piše: »na korist bunjevačkog puka«.⁸⁶ Iste godine sastali su se u Subotici istaknutiji ljudi podunavskih Hrvata, a među njima Ivan Antunović, Ambrozije Šarčević, Franjo i Vinko Somborčević, Ivan i Filip (Pilip) Probojčević, Matija, Stipan i Lajčo Antunović i drugi.⁸⁷ Razgovaralo se i dogovaralo o radu među pukom, o prosvjećivanju i buđenju hrvatske narodne svijesti. O stranačkom radu nije bilo spomena, a Ivan Antunović je svojim poticajnim mislima nastojao izložiti svoje zamisli o tome radu. U prosudbi o položaju našega žiteljstva ni-

⁸¹ Usp. Nar. život i običaji bačkih Bunjevaca. Zbornik, knj. 50. (poglavlje: Društveni život).

⁸² A. Sárcevic, A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból. Irta Popovich Milos a »Vidov Dan« szerkesztője Belgrádban (...). Subotica 1865, 8° VIII + str. 154.

⁸³ BBV, II, 245s — P. Pekić, Povijest Hrvata u Vojvodini. Zagreb, 1930, 155.

⁸⁴ Ista djela, ondje.

⁸⁵ A. Lebl, nav. dj., 312.

⁸⁶ I. Kujundžić, nav. dj., 698, br. 126.

⁸⁷ Usp. M. Mandić, Pedesetogodišnjica subotičke Pučke kasine (1878—1928). Subotica 1928, 10—12.

je u prvi mah bilo suglasnosti, jer se nekima (primjerice Franji/Vranji Somborčeviću)⁸⁸ činilo da je madžarizacija previše uzela maha, ali su drugi prihvatili prijedlog o radu.

Za proučavanje svega što se zbivalo među podunavskim Hrvatima sedamdesetih godina prošloga stoljeća treba zabilježiti da su na sastanku i dogovoru u Subotici 1869. bili i svećenici i svjetovnjaci (A. Šarčević, Antunović — osim Ivana, Somborčevići itd.). Među sudionicima bili su većinom mladi intelektualci. Treba također upozoriti i na podatak koji je zabilježio P. Pekić o I. Antunoviću: »Već 1865. uz potporu i saradnju biskupa Strossmayera, Ivana Mažuranića, pa Franje Račkoga i Ilije Okrugića radi za preporod svoga naroda. Njegovu pokretu se pridružiše Ambrozija Šarčević, župnik Blaž Modrošić, dr. Lazar i Augustin (Ago) Mamužić, Karlo Milodanović i pučki pisac Stjepan Grgić.«⁸⁹

Spomenuti sastanak u Subotici održan je u siječnju, a Ago Mamužić naknadno je otišao Ivanu Antunoviću u Kaloču i obećao suradnju svoga brata Laze i svoju; Antunović je prihvatio suradnju, ali je izjavio da će on osobno pokrenuti prosvjetni i narodni preporod svojih Bunjevaca i Šokaca, podunavskih Hrvata.⁹⁰ I već 15. kolovoza 1869. uputio je Antunović poziv svojim sunarodnjacima na pretplatu za *Bunjevačko-šokačke novine*.⁹¹

Iz toga poziva ističu pisci najčešće Antunovićeve misli da ga je »Bunjevka rodila« i da neće mirovati dok ne pomogne onima koji »u neznanstvu čame, brojem i imovinom se gube, jer neimaju tko bi jim knjige znanstva sadanjeg svita otvorio i nauku potribnu udilio (...)«; treba se »združiti, snagu i svu našu silu sjedinimo i narod naš od sigurne propasti izbavimo«.⁹²

Preporoditeljsko-prosvjetna misao je u ovome pozivu I. Antunovića jasna. Nema mjesta sumnji da je sedamdesetih godina prošloga stoljeća započeo preporod podunavskih Hrvata. U usporedbi s ostalim narodnim skupinama to je činjenica koja se ne može zanemariti u društvenom i stranačkom životu u Podunavlju.

U drugom pozivu (15. prosinca 1869) Antunović je vrlo iskreno predstavio sebe, da je mali, »ipak viran sin ovoga naroda, bunjevačke grane, koja se u Bačkoj razvila«; takav on nosi »vruću želju« da pruži ruku svojim sunarodnjacima i »zato svakog sela, tergovišta i grada, bratju, učene i proste, sve bez razlike stališa muževe, izkrene rodoljubitelje počastno pozivljem, i prosim: da mi kripku u pomoć svoju ruku pruže...«⁹³

Ako se ovakve misli mogu shvatiti kao politički program Antunovićev, onda treba upozoriti na misao napisanu u spomenutom drugom pozivu. Do-

⁸⁸ Franjo/Vranje Somborčević je u Hrvatskom narodnom pokretu. Usp. P. Pekić, nav. dj., 157. Podatak upućuje na povezanost ljudi iz Podunavlja s preporoditeljima u užoj Hrvatskoj.

⁸⁹ P. Pekić, nav. dj., 156. Šteta je što pisac nije označio odakle je crpio podatke, premda njegovoj tvrdnji treba vjerovati budući da su hrvatski podunavski preporoditelji djelovali slično onima u užoj Hrvatskoj.

⁹⁰ Isto djelo, 158.

⁹¹ I. Evetović, Životopis biskupa I. Antunovića (...). Građa, knj. 2, str. 241.

⁹² Ondje — usp. M. Evetović, Život i rad biskupa Ivana Antunovića (...), 49.

⁹³ Ista djela, ondje.

slovice Antunović izjavljuje o svom budućem glasilu da će se »čvrsto... deržati ustavnosti državne, za carevinu Austrij-Magjarsku, i kraljevinu Magjarsko-Hrvatsku nastavljene, dok se druga za občenu slobodu sigurnia ne bi pronašla...«.⁹⁴ Jamačno je trebalo nutarnje čistoće i čvrstoće za javno priznanje da se prihvaća državni red i zakon dok se drugo što »za občenu slobodu sigurnije« ne pronađe.

U to doba postoje u Subotici dvije mađarske stranke, Košutova (Balpárt /Lijeva stranka) i Deakova stranka (Deák párt) pa se mora odgovoriti na pitanje o Antunovićevoj (i njegovih suradnika) usmjerenosti. Životopisci ističu da »nije odobravao Košutova slobodoumna načela«;⁹⁵ ima također mišljenje da je bio utamničen kao pristaša bana Jelačića, a protivnik Košutov. To su neki životopisci nastojali osporiti, ali je pouzdana vijest da je Antunović god. 1869. posjetio L. Košuta (L. Kossut) u Turinu (Torino).⁹⁶ Kada je A. B. Šarčević pokušao u pismu (1869) upućenom A. Hadžiću, uredniku *Letopisa Matice srpske* predstaviti I. Antunovića, istaknuo je da u Subotici »više prijatelja broji kod vogjah stranke Deakove nego kod livice«, jer su pristaše lijeve stranke držali Antunovića ultramontancem. Šarčević opovrgava takvo mišljenje i misli da mu »livica« to podmeće.⁹⁷ Šarčević pripominje da je Antunović »blagog čistog demokratskog duha, i pravi duhovnik«.

Budući da je A. B. Šarčević bio košutovac, a I. Antunović deakovac, može se zaključiti da pripadnost tadašnjim mađarskim strankama nije bila mjerilo o narodnoj pripadnosti i osjećaju. Bilo je jasno ne samo spomenutoj dvojici preporoditelja nego i drugim njihovim suradnicima da je svaka mađarska stranka najprije — mađarska, svetostjepanska, državotvorno-mađarska kojoj nije stalo do slobode i ravnopravnosti drugih naroda i narodnih skupina.

Bunjevačko-šokačke novine počele su izlaziti god. 1870,⁹⁸ a suradnička skupina se proširila novim ljudima koji su »izdavatelja i urednika« I. Antunovića pomagali i poticali kao primjerice J. J. Strossmayer, I. Okruglić, I. Palić, A. Kovačić i drugi. Sedamdesetih godina počele su se tiskati knjige, najprije čitanke i slovnice (»ilirčkoga jezika«), razni molitvenici, pučko-poučni igrokazi, a A. B. Šarčević već god. 1870. objavljuje svoja dva rječnika.⁹⁹ U preporodnom razdoblju podunavskih Hrvata objelodanjen je od 1865. do god. 1918. ukupno 121 naslov, od 1918. do 1945. pak 179.¹⁰⁰ Knjige su pisali domaći ljudi na narodnom jeziku, ali *bez ikakve stalne ili povremene potpore ili*

⁹⁴ M. Evetović, nav. dj., 50.

⁹⁵ I. Antunović, *Poučne iskricice koristnoj pučkoj zabavi putem po Italiji (...)*. Temišvar 1872, 238.

⁹⁶ Izvornik u Arhivu Matice srpske, br. 3940.

⁹⁷ I. Kujundžić, *Bunj. šok. bibliografija*, 757, br. 1.

⁹⁸ A. Sekulić, *Ambrozije Šarčević i njegova dva rječnika*. *Filologija*, br. 10, 173—197.

⁹⁹ I. Kujundžić, nav. dj., 697—709, br. 122—243; 709—721, br. 244—431.

¹⁰⁰ U razdoblju između 1918—194. nije iz državne uprave (blagajne) bio doznačen nikakav iznos kao pripomoć hrvatskom tisku, ustanovama i društvima.

pripomoći državnih, županijskih, gradskih oblasnih ureda, niti je bilo koju knjigu pomogla novčano bačko-kaločka nadbiskupija.¹⁰¹ Međutim, tumačenje da su vjerska literatura i školske knjige »simboli borbe za jezička i kulturna prava, a ujedno i za stav, na strani klera i više posedničke klase, za ovladavanje pukom, za njegovo potčinjavanje i ukročavanje«¹⁰² jamačno se ne mogu prihvatiti u tumačenju stanja i gibanja među podunavskim Hrvatima, jer preporoditelji, pa ni svećenici, nisu pripadali višoj posjedničkoj skupini, niti su željeli vlast nad pukom; sve što su činili bilo je usmjereno prosvjećivanju puka i očuvanju njegove narodne vlastitosti. Antunović i Šarčević nisu pripadali istoj stranci, nisu bili istoga staleža, kao što nisu bili i ostali preporoditelji, ali ih je vezivala pripadnost istome narodu i želja da ga upute boljitku.

Gibanja među podunavskim Hrvatima nalazila su brojne otpore, a poglavito ljudi okupljenih u spomenutom *Népköru*, u Subotici. Budući da su preporoditelji željeli povezati, skupiti rodoljubno raspoložene sunarodnjake, rasute diljem bačke ravnice (salaši; sela), zamislili su utemeljiti »narodno gnijezdo, Bunjevačku kasinu«.¹⁰³ Početkom god. 1877. sastali su se zato u odvijetničkoj pisarnici Age Mamužića slijedeći subotički uglednici: A. B. Šarčević, Bariša Vidaković Božanov, Ivan Rožić, Đeno Dulić, Josip Manić Jukić, Veco Vidaković i braća Mamužići. Sporazumjeli su se o osnutku *Bunjevačke pučke kasine*, a na privremenoj skupštini utvrđena su pravila (*Ustav Bunj. pučke kasine*)¹⁰⁴ i izabran je prvi predsjednik Đeno Dulić.¹⁰⁵

Međutim, ljudi oko *Népköra* su tražili zabranu rada Bunjevačke kasine, zapravo su predlagali neka vlada u Pešti ne odobri pravila nove ustanove. I doista, veliki župan Dezider Gromon (Dezső Gromon)¹⁰⁶ po nalogu ugarskog ministra unutarnjih poslova dođe u Suboticu i raspusti Bunj. pučku kasinu. No članovi se nisu dali zbuniti te ulože utok, a A. Mamužić pođe Kolomanu Tisi (Tisza), predsjedniku ugarske vlade i ministru unutarnjih poslova da mu protumači o svrsi kasine i njezina djelovanja. Tisa odluči odobriti pravila, ali pod uvjetom da se ispusti iz naslova bunjevačka, a ostane samo *Pučka kasina*, a zatraži da hrvatski žitelji u Subotici podupru vladinu stranku. Tako je onda ministarstvo vratilo 19. rujna 1878. pravila sa zahtjevom da se naziv izmijeni, a svrha opširnije obrazloži. Ljudi oko Kasine su to učinili, zatim su vratili spis 15. listopada, a već 2. prosinca 1878. budu pravila (»ustav«) odobren. Već u nedjelju 15. prosinca 1878. bude *Pučka kasina* svečano otvo-

¹⁰¹ A. Lebl, nav. dj., 313.

¹⁰² P. Pekić, nav. dj., 161.

¹⁰³ Usp. Ustav Subotičke »Pučke Kasine«. Subotica 1882. Vel. 10,2 × 16,3 cm, str. 20.

¹⁰⁴ (* * *), Đeno Dulić, prvi pridsidnik »Pučke Kasine« u Subotici. Subotička Danica za 1895, 25—27. — (** *), Đeno Dulić, Nekrolog. Neven, XV (1894), br. 7, str. 112.

¹⁰⁵ BBV, II, 260—261.

¹⁰⁶ M. Mandić, Pedesetgodisnjica Subotičke Pučke Kasine (...), Subotica 1928. — Dan otvaranja Pučke Kasine bio je na Materice, blagdan bunjevačkih žena i majki.

rena.¹⁰⁷ Starješinstvo *Pučke kasine* izabralo je Ivana Antunovića počasnim članom, a sačuvan je njegov pozdrav upućen prvom predsjedniku Đeni Duliću.¹⁰⁸ Kasina je svake godine održavala svoju glavnu skupštinu na kojoj je birala novu ili potvrđivala staru upravu. Osim Đene Dulića, koji je prvi put bio predsjednikom do 1885, a drugi put 1888, na čelu Pučke kasine bili su Marko Dulić, Karlo Đukić, Ivan Stantić, Albe Prčić, Veco Sudarević, Marko Dulić ml. i drugi.¹⁰⁹ Svoju prvu veliku, javnu priredbu održala je Pučka kasina 2. veljače 1879. pod nazivom *Veliko prelo*.¹¹⁰

U stranačkom životu Podunavlja nastojali su Hrvati naći svoj vlastiti put premda neki pisci misle da se »posebna, bunjevačka stranka ne organizuje ni u ovo doba, ni kasnije, iako se tamo-amo pominje neka *bunjevačko-šokačka* stranka. Ni posle 1895. neće se — za puk — oformiti posebna bunjevačka klerikalna stranka, već će bačko-baranjski bunjevački pučani ulaziti u opštu tj. mađarsku *Katoličku pučku stranku*, ili se organizovati u nekim društvima, kao i oko posebnih klerikalnih bunjevačkih listova.«¹¹¹

Takva je prosudba neobična, jer su u njoj pobrkani pojmovi. U Baranji kao i u Bačkoj uz Dunav žive Hrvati — Šokci pa dosada nije bila poznata skupina baranjskih Bunjevaca; nije se također moglo naći u građi razloga za tvrdnju da su podunavski Hrvati ulazili u *Katoličku pučku stranku*, poglavito nakon god. 1895. nije bilo »bunjevačkih pučana« koji su pristupali spomenutoj stranci. U razmaku preporodnog rada, uspješnog rada, bilo bi neobično da su naši ljudi »ulazili« u mađarsku stranku, makar bila — katolička.¹¹²

Potrebno je zato upozoriti na činjenice iz društvenoga i stranačkog života podunavskih Hrvata. — Već nakon Austro-ugarske nagodbe (1867) kad je proglašen zakon o narodnostima (1868) i čl. 44. spomenutog zakona o jeziku¹¹³

¹⁰⁷ I. Antunović, Knjiga kojom je prisvitli gospodin Ivan Antunovich, naslovni bosonski biskup, veliki pridstavnik prvostołne crkve kalačke i crkveno-sabornog ispita pridsidnik Gjenu Dulića pridsidnika subotičke »Pučke Kasine« prilikom otvora Kasine pozdravio. Subotica (1878). Vel. 10 × 16 cm, str. 14.

¹⁰⁸ Pučka Kasina je zatvorena 1945, a zgrada je nacionalizirana. Népkör djeluje neprekinuto do naših dana.

¹⁰⁹ Na Velikom prelu prvi put je zapjevana pjesma Nikole Kujundžića *Kolo igra...* koju je uglazbio Stipan Mukić. Među podunavskim Hrvatima pjesma je omiljena kao svojevrsna »bunjevačka himna«.

¹¹⁰ A. Lebl, nav. dj., 313.

¹¹¹ U to doba objelodanjeni su brojni članci, koji ne dopuštaju sumnju o hrvatskim usmjerenjima. Tako primjerice: (* * *), *Bunjevački program*. Neven, IX (1892), br. 8, 133; br. 9, 137—139 — (* * *). *Košut i narodnosti*. Neven, X (1893), br. 7, 105—108. — S(irotan) — P. Kujundžić, *Subotičke škole i Bunjevci*. Neven, X (1893), br. 7, 111—112, itd.

¹¹² (* * *), 1868. XXXVIII. usp. Neven, XI (1894), br. 11, 163—165.

¹¹³ (* * *), *Školsko pitanje u Subotici*. Neven, XI (1894), br. 12, 185—186 — (* * *), *Glas sa sela*, Neven, XII (1895), br. 1, 10—11 — (* * *), *Naše tužbe*. Neven XII (1895), br. 10, 153—155. — (* * *), »Szabadkai Hirlap« i *Bunjevci*. Neven, XII (1895), br. 12, 193—195.

počela je borba za ravnopravnost hrvatskog jezika u školama i javnosti.¹¹⁴ Tada je A. B. Šarčević pisao L. Močariju (Mocsáry), a L. Mamužić objelodanio je dva spisa o jeziku u pučkim školama.¹¹⁵ Pisma i spisi su upućeni zastupniku u ugarskom parlamentu, na mađarskom jeziku. Jednom započeta ta borba nije prestajala za trajanja Ugarske, sve do 1918. Vodila se srčano i postojano, a na čelu joj je kasnije bio Pavao (Pajo) Kujundžić.¹¹⁶ Nisu se samo podunavski Hrvati borili za svoj jezik (premda su bili u najnepovoljnijem položaju), nego su to činili i drugi. Njemačka narodna skupina — primjerice — poziva se na riječi Franje (Ferenc) Deáka koji je god. 1872. rekao: »Ako mađarske narodnosti želimo pridobiti, onda ne smijemo željeti da ih pomadžarimo« pa u svome glasilu zaključuju: »Želimo samo ispunjenje zakonskog člana 44/1868. a to nam moraju dati. Međutim, česte povrede izazivaju razočaranost narodnosti (...). Želimo sačuvati svoje narodne značajke, a to nije veleizdaja.«¹¹⁷

U toj borbi, čini se, nije bilo zapreka u pripadnosti kojoj od političkih ugarskih stranaka, jer primjerice P. Kujundžić, svećenik, prevodi spis Oskara Jasija (Oszkár Jászi), koji je bio mađarski radikal građanske ljevice.¹¹⁸ Motritelj ondašnjeg života ne može se oteti dojamu da je pripadnost »nemadžarskih« pristaša uz koju ugarsku stranku bila formalna, a sadržajno nije mogla vezati takve pristaše, jer je svaka od njih — kako je već rečeno — bila najprije, i prije svega — mađarska, svetostjepanska.¹¹⁹

Smišljenost u radu ljudi ujedinjenih u preporodnim zamislima potakla ih je da u stranačkom životu Podunavlja nastupaju zajednički. U Subotici, najvećem gradu i središtu društvenih gibanja među Hrvatima, niknula je nova pomisao o okupljanju u jednu »bunjevačku stranku« čija je pravila izradio pravnik i priznati javni djelatnik A. B. Šarčević. U Pekićevoj knjizi »Povijest Hrvata u Vojvodini«,¹²⁰ u opisu događaja zabilježeno je da je 15. listopada 1880. ugarska vlada »na prijedlog starješinstva Pučke Kasine« smijenila velikog župana D. Gromona a na njegovo mjesto imenovala *Aurelija Jankovića*.¹²¹ Nažalost, pisac nije potkrijepio svoje izvješće o tome pouzdanim dokazima. No činjenica je da je prema mađarskim vijestima D. Gromon iznenadno otišao s položaja velikog župana, nakon »što je veoma uspješno

¹¹⁴ L. Mamužić, *A Bácskai Híradó és a bunyevác elemi tanítgy.* Subotica 1874. — *Isti, Nyílt levél Mocsáry képviselőhöz.* Szabadka 1874. (Otvoreno pismo zastupniku Močariju).

¹¹⁵ M. Evetović, *Život i rad Paje Kujundžića.* Subotičke novine, XXI (1940), br. 36,6; 37,6; 38,6; 39,6; 40,6; 41,8; 42,6; 43,6; 44,6; 45,6; 46,6; 47,6; 48,6; 49,6; 50,6; 51,7. (dvoznamenkast broj označuje broj glasila, jednoznamenkast pak stranicu).

¹¹⁶ *Deutsches Tagblatt für Ungarn*, 16. prosinca 1900, str. 27.

¹¹⁷ Pavao Kujundžić, *Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske (...).* Subotica 1914. (U hrvatskom privedu obilnim ulomcima pridstavio u »Nevenu« (...)) Stari Rodoljub). Vel. 8°, str. 32.

¹¹⁸ Usp. (***), *Narodnosti prid ugarskim saborom.* Neven XII (1895), br. 4, 57–58 — (***), *Otimanje građanskog prava.* Neven, XII (1895), br. 8, 123.

¹¹⁹ P. Pekić, nav. dj., 163–170.

¹²⁰ BBV, II, 264.

¹²¹ P. Pekić, nav. dj., 164.

obavljao službu četiri godine¹²² činjenica je također da na sjednici subotičkoga gradskog predstavništva 27. listopada 1880. nije prihvaćen prijedlog Franje Somborčevića prema kojemu je trebalo upisati u zapisnik žalost što je veliki župan otišao s položaja. Budući da je takav prijedlog jednoglasno odbačen, treba vjerovati da subotičko raspoloženje prema Gromonu nije bilo prijateljsko.¹²³

Okupljanje je hrvatskoga žiteljstva imalo svoju svrhu ne samo u preporodnom radu nego i stranačkom, jer su se uskoro trebali održati zastupnički izbori. Neposredna je zadaća bila svrgnuti dotadašnju gradsku upravu, izabrati svoga zastupnika. Lazar Mamužić je bio predložen za zastupnika, a na zborovima nastupao je i zalagao se uz budućeg zastupnika i njegov brat Ago Mamužić.¹²⁴ Narod je prihvaćao svoje ljude, a Pekić bilježi: »gdje god se pojavise braća Mamužići te ih oduševljeno pozdravi kao svoje izbavitelje...«¹²⁵ Međutim, nije samo Subotica u stranačkom životu tražila svoj vlastiti put, nego je ojačalo opće narodno raspoloženje i u drugim bačkim naseljima (Baču, Beregu/Bač. Brijegu, Bač. Monoštoru, Plavni i drugdje) pa su za mjesne glavare (knezove) birani Hrvati, u drugim pak mjestima gdje su živjeli s Nijemcima i Mađžarima knezovi su birani naizmjenice.¹²⁶

U nadmetanjima oko zastupnika ne smije se zaboraviti činjenica da se u društvenim prilikama onoga doba nije radilo o novčanim ili sličnim probicima, jer su primjerice i Mamužići i Mukići,¹²⁷ i Latinovići, Rudići i drugi bili osiguranih životnih uvjeta (posjednici, odvjetnici i sl.); više se težilo za društvenim ugledom a zastupništvo u županijskoj skupštini, u saboru, kao i služba u gradskoj upravi držalo se čašću.

Na izborima u lipnju 1881.¹²⁸ izabrani su za zastupnike Lazo Mamužić (vladina stranka) i Ernest Mukić (nezavisna/liberalna stranka). U vrijeme izbornih zborova bilo je međusobnih optužbi, pogrda i podvala.¹²⁹ No dok je A. B. Šarčević »mudrim« izrekama i poukama poticao na sporazumijevanje, zakonitost i mir, glasila mađžarskih stranačkih bojovnika onih godina predbacivala su Mamužićevim pristašama panslavizam, buntovništvo i veleizdaju. Kad su god. 1883. bili općinski izbori, L. Mamužić i niz članova Pučke kassine (Đeno Dulić, Bariša Vidaković, Bolto Kujundžić, Marko Skenderović i drugi) zauzeli su se oko svrgavanja dotadašnjega subotičkog gradonačelnika Ivana Mukića. U prosincu 1883. na izborima u šest izbornih kotareva pre-

¹²² Iz obitelji Mamužić bili su u to doba istaknuti članovi: Ago Mamužić, odvjetnik, Maća (Matija) Mamužić, župnik i prepozit subotički, Lazo Mamužić, zastupnik i dugogodišnji subotički gradonačelnik, Veco Mamužić, svećenik i nasljednik u upravi subotičke župe.

¹²³ P. Pekić, nav. dj., 164—165.

¹²⁴ Isto djelo, 167.

¹²⁵ Ondje.

¹²⁶ Usp. B. B. V., II, 265.

¹²⁷ U Subotici su osamdesetih godina XIX. stoljeća bili iz obitelji Mukić (osim spomenutog Šimuna Mukića) javni djelatnici: Ernest, zastupnik izabran 1878, Ivan, subotički gradonačelnik.

¹²⁸ P. Pekić, nav. dj., 165.

¹²⁹ Ondje.

moćno pobijedi L. Mamužić, dok je u dva nadmoćniji bio Ivan Mukić.¹³⁰ Već početkom sljedeće godine (12. siječnja 1884) podnio je ostavku gradonačelnik, a veliki župan Aurelije Janković povjerio je privremenu gradsku upravu Miški Prčiću, koji je 6. ožujka jednoglasno izabran za tu službu. Bilo je to ipak samo privremeno rješenje, jer se čekalo da istekne zastupnički mandat Laze Mamužića, a kada se to dogodilo, sazvaio je 20. lipnja 1884. tadašnji javni bilježnik Matija Antunović svoje suradnike i odlučio predložiti Mamužića za subotičkoga gradonačelnika. Tako 30. listopada iste godine bude L. Mamužić izabran za gradonačelnika, Miško Prčić je postao voditelj starateljske službe (»siročadski stol«), javnim bilježnikom Josip Kujundžić, gradskim fizikom Josip Antunović, a glavnim računovođom Tit Mačković. Nova, potpuno hrvatska gradska uprava započne svoj rad »u duhu preporoda našega naroda«.¹³¹

U isto doba dok su se u stranačkim nadmetanjima iskušavale snage preporodno raspoloženih hrvatskih djelatnika, tiskane su i knjige koje su pridonosile prosvjeti našega puka,¹³² a među povremenim glasilima kratka vijeka¹³³ pokrenut je *Neven*¹³⁴ iste godine kad je L. Mamužić postao subotičkim gradonačelnikom.

Treba ipak za spomenuto razdoblje reći da je bilo plodno, umnogome uspješno, ali vrlo složeno i naporno. Zamisao o vlastitoj političkoj stranci (»bunjevačkoj«) nije ostvarena, ali su subotički domoljubno raspoloženi poslanici (ne samo Mamužići) u okvirima postojeće ugarske stranke našli načina¹³⁵ da izbore pobjedu u mjesnoj upravi. Izabrani zastupnik i gradonačelnik je prema Pekićevu mišljenju uvijek činio »što je mogao«, primao je u gradsku službu svoje sunarodnjake i pokušavao je uvesti hrvatski jezik u škole.¹³⁶ Nedavno je međutim napisana tvrdnja da ni L. Mamužić »kao parlamentarni poslanik, pa uskoro (1884) i gradonačelnik, nije ništa učinio za bunjevačku kulturnu ravnopravnost ni on«.¹³⁷ U mađarskim glasilima, međutim, bilo je vrlo žestokih napadaja na Mamužića i Hrvate u Bačkoj općeni-

¹³⁰ Isto djelo, 166 (pisac bilježi: »dok je Mukić u ostala dva s pomoću Srba jedva nadvladao.«)

¹³¹ Isto djelo, 167.

¹³² Primjerice: M. Mandić, *Zemljopis, povistnica i ustavoslovlje. Gara 1880.* — *Isti, Prirodopis, prirodoslovlje i slovnica za bunjevačku i šokačku dicu. Subotica 1880.* — I. Mihalić, *čitanka za kat. pučke učione (* * *).* Budimpešta 1881. — I. Antunović, *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom.* Beč 1882. i druge knjige.

¹³³ Primjerice: *Pokušaj. List za zabavu, pouku i književnost puku. Subotica 1879.* (urednik Ivan Kujundžić) — *Bunjevac. List opće naobrazbe i napridka. Sombor, 1882.* (urednik Ivan Batori).

¹³⁴ *Usp. I. Kujundžić, Bunj. šokačka bibliografija, 758–760, br. 8.*

¹³⁵ Ne bi se moglo reći da su subotički Hrvati stvorili svoju »frakciju« u ugarskoj liberalnoj stranci. No, zanimljivo je da su između »košutovaca« i liberala odlučili se za druge.

¹³⁶ P. Pekić, *nav. dj., 188.* Pisac spominje što je sve podignuto, izgrađeno i ustanovljeno za gradonačelnika L. Mamužića.

¹³⁷ A. Lebl, *nav. dj., 315.*

to, na Pučku kasinu također (najviše zbog »panslavizma«).¹³⁸ Unatoč mišljenjima pa i tvrdnjama u mađarskom novinstvu da postoji »bunjevačka« (Mamužić-Antunovićeva) stranka ona nije postojala, ali je mađarska liberalna stranka u Subotici (jamačno skupina pristaša) slovila kao protumađarska.¹³⁹

Preporoditeljska borba oko jezika zaoštrila se posebice devedesetih godina XIX. stoljeća. Najzauzetiji za uvođenje hrvatskog jezika u škole bio je Pavao Kujundžić, kako je već spomenuto. Budući da je već postojao ugarski zakon iz god. 1868. prema kojemu je čak trebao na svome materinjem jeziku dobiti školsku obuku (u tom smislu je i zakon iz 1879), nastojali su javni djelatnici iskoristiti svoja zakonska prava u obrani jezika. No pitanje narodnog školstva nije bilo jednostavno, a sva hrvatska glasila, posebice *Neven*,¹⁴⁰ obiluju člancima, prosvjedima i zahtjevima za jezik i oko njega u školi i crkvi.¹⁴¹ Među brojnim raspravama, člancima i prikazima iz onoga doba zanimljivi su i značajniji objelodanjeni u spomenutom glasilu, jer mađarski su vlastodršci posebice prema njemu neraspoređeni pa je u arhivskoj građi u Budimpešti sačuvana bilješka: »Bunjevci vode panslavistički pokret. Zaprječili smo njihov zahtjev za uvođenjem bunjevačkog jezika u školi. Ako bismo im to dali, tražili bi vođenje zapisnika gradskih i općinskih na svome jeziku. Iznimno su opasni *Neven* i vjeroučitelj Pavao Kujundžić. Njega treba premjestiti iz Subotice, a i glasilo treba regulirati.«¹⁴² Mađarski je tisak žestok prema hrvatskim gibanjima bez obzira na to kojoj je stranci u službi (*Bacska hirlap, Bácsmeyer napló, Függentlenség* i dr.). Njihova politika prema Hrvatima u Podunavlju ne može se tumačiti i ispričavati, da to ne mora značiti »neku nacionalnu isključivost već mnogo više borbu između 48-aša ili liberala i klerikalne katoličke pučke stranke«.¹⁴³ Suvremeni (današnji) pristup problemu podunavskih Hrvata u razdoblju koje je u ovom radu omeđeno, treba pojednostavniti i lišiti ga suvišnih riječi, jer se radilo o narodnoj borbi, preporoditeljskoj borbi za hrvatski jezik i njegovoj ravnopravnosti u školstvu, crkvi i javnom životu u Ugarskoj. Nema razloga proglasiti *Subotičke*

¹³⁸ Primjerice: Szabadság, 9, 27. siječnja 1887.

¹³⁹ Ellenzék, 3. ožujka 1888; 1. travnja 1888; 27. siječnja 1891. itd.

¹⁴⁰ Velika je zabluda Arpada Lebla, nav. dj., 18 kad u svome radu koji spominjem pripisuje uredništvo *Nevena* gimnazijskom učitelju Pavlu/Paji Kujundžiću. Budući da je imao makar u rukama Bibliografiju I. Kujundžića, mogao se pisac lako uvjeriti da uredništvo *Nevena* nije bilo u rukama P. Kujundžića, niti drugoga svećenika u razdoblju do 1918.

¹⁴¹ Primjerice: A. A. Šarčević, Otvoreno pismo rodu bunjevačkom i šokačkom. Sub. Danica 1896, 20—22. — (* * *) Tužba Bunjevaca upravljena ministru nauke 29. 09. 1900. *Neven*, XVI (1900), br. 10, 145—151. — (* * *), Silovito pomagjarivanje, *Neven*, XVIII (1901), br. 4, 49—50.

¹⁴² Országos levéltár, ME, K—26—3489, Subotica, 546 od 10. listopada 1902. — (* * *), *Neven* prid sudom. *Neven*, XIX (1902), br. 10, 145—149; br. 6, 81—82 (Tiskovna parnica proti *Nevenu*).

¹⁴³ A. Lebl, nav. dj., 318. — Teško je povjerovati da pisac u raspravi (1979) o političkim strankama u Podunavlju (Vojvodini) sve pokrete, zahtjeve Hrvata skuplja pod crkveno-klerikalni naziv, premda glasila, molbe, zahtjevne prosvjede potpisuju građani svjetovnjaci.

novine,¹⁴⁴ *Neven* i *Naše novine*¹⁴⁵ natražnim glasilima zbog toga što su suradnici bili katolički svećenici poput P. Kujundžića, L. Budanovića, Bl. Rajića, M. Čatalinca i drugih, koji su u toj borbi i nastojanjima nosili dio tereta bez klasnih ili drugih opterećenja budući da su većinom podrijetlom bili iz skromnih hrvatskih obitelji. Usporede li se sadržaji u mađarskim i hrvatskim novinama, nije također teško zaključiti koliko su glasila »naroda bez povijesti« uljudnija i smirenija od ugarskih. Potrebno je zato zabilježiti i »slučaj Santova« (santovački slučaj).

Radilo se o hrvatskom jeziku u crkvi budući da je župa u ono doba hrvatska. U prikazu crkvenih prilika i nasilju mađarskog svećenstva¹⁴⁶ u Bajmoku, Kačmaru, Gornjem Sv. Ivanu i drugim mjestima posebnu pozornost zaslužuje događaj u Santovu.¹⁴⁷ U godini kada se u Ugarskoj slavila tisućita obljetnica države (1896) u mnogim je župama izmijenjen red bogoslužja na štetu Hrvata pa tako i u Santovu (naselje danas u Mađarskoj, uz državnu granicu). Kad je župnik proglasio novi red bogoslužja, koji je utvrđen bez vjernika, navalili su Hrvati na župnika, kojega je spasilo redarstvo. Pokušalo se zatim raznim izaslanstvima u Kaloču i Budimpeštu polučiti povratak svojih »crkvenih prava«; bilo je susreta i istraga u kojima su sudjelovali nadbiskup Gy. Czászka, J. Várossy, G. Tormásy i dr. s mađarske strane, a od Hrvata su bili I. Evetović, L. Budanović i drugi svećenici i svjetovnjaci. Spor se protegnuo u god. 1897, a kako nije bilo nikakva izgleda, pokušali su Santovčani kupiti pustaru u Slavoniji i ondje se naseliti. Međutim, započeli su 1898. pregovore sa srpskim patrijarhom Đ. Brankovićem i slijedeće godine (1899) u veljači 1200 hrvatskih vjernika iz Santova pristupi grčko-istočnoj, srpskoj pravoslavnoj crkvi. Koliko je čijeg klerikalizma i nacionalizma bilo u svemu tome, teško je još uvijek konačno presuditi, kao i o tome koji je latifundist bio moćniji i izdašniji: bačko-kaločki ili srijemsko-karlovački.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Pod imenom Subotičke novine izlazilo je glasilo od 1893. do 1898. Tada je prestalo izlaziti, ali je god. 1921. pokrenut list pod istim imenom kao glasilo »za kršćansko i narodno udruženje«. Urednik je bio Miško Prčić.

¹⁴⁵ Naše novine su počele izlaziti god. 1907. pod uredništvom Jose Mamužića kao glasilo Zemaljske kršćanskosocialne udruge«. Stanovito je vrijeme bio urednikom Matija Čatalinac, zatim Blaž Rajić, ali je ponovno 1914. preuzeo prvi urednik.

¹⁴⁶ Budući da se u ovom često spominje svećenstvo, potrebno je znati da su se svećenici školovali uglavnom u Kaloči, u nadbiskupskom sjemeništu (gimnazija i bogoslovija) koje su vodili mađarski isusovci. Pitomcima je bilo zabranjeno služiti se materinim jezikom, nikakvih predavanja iz jezika, povijesti i kulture naroda, kojima su pripadali, nije bilo. Treba tu istinu imati na umu kad se govori o hrvatskom svećenstvu i njegovu »klerikalizmu« u podunavskim krajevima. Valjda zato većina hrv. svećenika nije prihvaćala Kat. pučku stranku (utemeljitelj grof Zichy). O tome su piscu rada kazivali L. Budanović, Bl. Rajić, (u P. Evetović razdoblju 1939—1946).

¹⁴⁷ Usp. P. Pekić, nav. dj. 176—182. — *Sirotan*, Santovačko pitanje. *Neven*, XVI (1988), br. 4, 53—57. (*Sirotan* je pseudonim P. Kujundžića.)

¹⁴⁸ Sukob je u Santovu ostavio dubok trag u životu sela. Kad sam 1970. boravio u mjestu, u dugom razgovoru pojedinosti o događaju pričao mi je Stjepan Velin, profesor, rodom iz Santova. U Kaloči me je Josip Ijjas (Ikotić), nadbiskup,

Treba, međutim, upozoriti na arhivsku građu prema kojoj je ugarsko ministarstvo unutarnjih poslova imalo vijesti da je u Santovu u to doba općinska vlast socijalistička te se ondje šire alarmantne i revolucionarne vijesti.¹⁴⁹ Ugarska vlada je pratila što se događalo u Santovu i za sve, posebice za prijelaz u pravoslavlje, optužila je *Neven* i »nevenaše«,¹⁵⁰ pa se istražitelj podataka nevješt podvalama nađe pred mučnim pitanjem — što je u svemu pouzdano. Naime, hrvatsko glasilo *Neven* je proglašeno katoličkim klerikalnim listom, a optuženo je za promicanje socijalizma i pravoslavlja. No kao da je uredništvo samo u novogodišnjem broju (1898) uz želju *Srićno mlado lito* odgovorilo o svome poslu i putu: »Naša je borba narodna i kulturna (...), prosvjetu tražimo na materinskom jeziku...« i zauzima se protiv pomadžarivanja općina.¹⁵¹

U prelistavanju glasila koja su izlazila u Podunavlju oko početka XX. stoljeća pa do svršetka I. svjetskog rata lako je utvrditi prodor socijalističkih ideja koje su se razvijale i njegovale u okvirima kršćanskog svjetonazora. *Naše novine* su — kako je spomenuto — glasilo »kršćansko-socijalne udruge«, a P. Kujundžić preveo je na hrvatski jezik brošuru O. Jaszia o narodnom pitanju i budućnosti Ugarske.¹⁵² Možda je Kujundžića na taj posao potaklo Jásziovo priznanje prava narodnosti, ali je vjerojatnije nalazio u mišljenjima piščevim o društvenim pitanjima onoga doba poticaje za svoj rad među sunarodnjacima. Kad se u prikazu društvenih i stranačkih zbivanja među Hrvatima spominju socijalističke misli, onda se obično misli na kršćansko-socijalnu stranku oko koje su bili okupljeni mlađi javni djelatnici. Treba ih razlikovati od socijaldemokrata; zalažu se za opće pravo glasa,¹⁵³ za preinaku poreznog sustava s izričitom željom: »siromahu triba od tereta oprostiti.«¹⁵⁴ Prema Paji Kujundžiću kršćanski socijalisti se ponašaju prema potrebi, jer je i za njih borac za narodna i jezična prava.¹⁵⁵ Postoji mišljenje da su se pristaše ove stranke koja je bila mađžarska, zalagali za savez podunavskih naroda.¹⁵⁶ Međutim, jedva je moguće zamisliti da su se Matija Čatalinac i Blaško Rajić za svoga uredništva *Naših novina* (1912, 1913)¹⁵⁷ puštali takvim kombinacijama budući da su bili uvjereni da su za mađžarizaciju krive sve stranke (ugarske); u to doba pak tijekom balkanskih ratova i u predvečerje prvoga svjetskog krvavog obračuna raste narodno raspoloženje u svih podunavskih Hrvata pa i kršćanskih socijalista.

pitao bi li bilo dobro da on pođe obaviti posvetu obnovljene župne crkve u kontekstu razgovora o »slučaju santovačkom« (dio razgovora bio je na hrvatskom, jer je nadbiskup rođen u bunjevačkoj obitelji Ikočić).

¹⁴⁹ Ország. Levéltár, BM (Belügy. miniszterium) res, 1043/1897. (Arhiv Min. unutarnjih poslova, Bdpst).

¹⁵⁰ Ondje, br. 393, god. 1901.

¹⁵¹ *Neven*, XV (1898), br. 1, 1.

¹⁵² O. Jászai, Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske. Novi Sad, 1912, 2 1914. Prijevod P. Kujundžića.

¹⁵³ *Naše novine*, 1. studeni 1908.

¹⁵⁴ *Naše novine*, 31. siječnja 1909.

¹⁵⁵ *Isto*, 23. svibnja, 13. lipnja 1909.

¹⁵⁶ *Usp. A. Lebl*, nav. dj., 325.

¹⁵⁷ I. Kujundžić, nav. dj., str. 761, br. 11.

Međutim, na prijelazu stoljeća u životu podunavskih Hrvata nestala su dva čovjeka, koji su svoj život uključili u preporoditeljski rad: 29. studenog 1899. umro je A. B. Šarčević, a 21. ožujka 1902. pak Ago Mamuzić. Uz njihov gubitak dogodio se preokret u subotičkoj gradskoj upravi, jer je krajem 1902. L. Mamuzić na općinskim izborima izgubio, a novim gradonačelnikom je postao Karlo (Károly) Biró.¹⁵⁸

Oko L. Mamuzića bila se splela neprikladna podvala,¹⁵⁹ ali u razmatranju prilika potrebno je istaći njegov pokušaj da uz pomoć Stjepana Matijevića i drugih osnuje općinsku desničarsku stranku.¹⁶⁰ Nažalost, vijest koju su zabilježila neka glasila i P. Pekić¹⁶¹ je oskudna. Nije to doista bila stranka, najmanje politička, nego više pokušaj okupljanja da se spasi ugled, možda i položaj.

Međutim, kad je ugarska vlada odredila parlamentarne izbore za 5. svibnja 1906,¹⁶² odlučili su Hrvati u Subotici ući u izborno nadmetanje u svojoj *samostalnoj bunjevačkoj stranci*.

Stranka je osnovana 30. travnja spomenute godine, svega četiri dana prije izbora. Više od trideset uglednih Hrvata skupilo se u domu odvjetnika Franje Sudarevića, utvrdili su stranački program u kojemu je istaknuta borba za hrvatska prava u školama i uredima te ravnopravni suživot u Podunavlju, za voditelja stranke izabran je Beno Sudarević te je istaknut i kao stranački kandidat. U toj je prigodi sastavljen i proglas biračima koji su osim spomenute braće Sudarevića potpisali Josip Vojnić Hajduk, Pavao Kujundžić, Ivan Somborčević, Marko Dulić, Mate i Lozija (Alojzije) Skenderović, Pavao Čović, Ivan Malagurski i drugi. U kratkom vremenu nije se polučio željeni uspjeh, ali nije izostao ni silni pritisak vlasti.¹⁶³ No stranka je nastavila svojim radom pod vodstvom Franje Sudarevića uz suradnju Fabijana Malagurskog, Stjepana Matijevića, Josipa Vojnić Hajduka i drugih.¹⁶⁴

Ova stranka unatoč programu i djelovanju ne može se i ne treba shvatiti u evropskom značenju. Bila je ona pokušaj i nastojanje da se u nabujalim društvenim, narodnim, gospodarskim i kulturnim poteškoćama okupe snage za otpor i borbu. Preporoditeljski zanos mlađih ljudi nakon I. Antunovića i A. B. Šarčevića potvrđivao je sebe u nejednakoj borbi za očuvanje narodnog bića. U ostalim pak mjestima (Baja,¹⁶⁵ Bikić, Aljmaš, Bereg/B. Brijeg) otvarane su knjižnice i čitaonice, a P. Kujundžić osniva *Prvu školsku za-*

¹⁵⁸ Hrvati su imali svoga kandidata za gradonačelnika — Miška Prčića, koji je kasnije — kako je spomenuto u radu — bio najprije urednik Subotičkih novina (1921—1923), a zatim Hrvatskih novina (1923—1929).

¹⁵⁹ L. Mamuzich, Védelem. Subotica (Szabadka) 1902. Vel. 16,5 × 23,6, str. 90 (naslov hrvatski: Obrana).

¹⁶⁰ Stjepan Matijević je bio odvjetnik, a na početku Kraljevine SHS stanovalo vrijeme subotički gradonačelnik.

¹⁶¹ P. Pekić, nav. dj., 189.

¹⁶² BBV, II., 293—294.

¹⁶³ Usp. Neven, XXIII (1906), 1. lipnja, urednik Veco Sudarević.

¹⁶⁴ Usp. P. Pekić, nav. dj., 197.

¹⁶⁵ (* * *), Glas iz Baje. Neven, XXVIII (1911), br. 8, 57.

drugu u Subotici,¹⁶⁶ pokušaj da se udruženim sredstvima otvore hrvatske privatne škole. No bilo je to neposredno prije početka I. svjetskog rata, a 10. listopada 1915. umro je P. Kujundžić.¹⁶⁷ Čini se da je u svome naraštaju P. Kujundžić imao najviše smisla za svestrani preporoditeljski rad, jer je usporedo s ostalim djelatnostima bio među pokretačima *Zemljodilske banke* kao i *Pučko gazdačke banke u Subotici*.

Raspoloženje podunavskih Hrvata neposredno prije velikog rata (1914—1918) protiv mađžarskih nasilja i društvenih nepravdi bilo je opće i posvuda izraženo u javnom životu. Odluke pak god. 1918. koje su izrazili o priključenju novoj južnoslavenskoj državnoj zajednici (Kraljevini SHS) bile su poduprte nadama u mirniji razvoj i ljepšu budućnost.

Umjesto zaključka

U prikazu društvenoga i stranačkog života podunavskih Hrvata od 1867. do 1918. trebalo je najprije upozoriti na posebnosti života naših ljudi na podunavskim ravninama, kako bi se zatim moglo upozoriti da je naša narodna skupina imala svoj vlastiti život, svoje tegobe i patnje. Građa je o svim pitanjima bogata, ali se sažeto može utvrditi da je našim ljudima bilo teško kad im se poricala povijest, prezirala narodna pripadnost, zabranjivalo ime (pa i bunjevačko, šokačko).

Međutim, to je razdoblje narodnog preporoda, otpora koji je s pomoću prosvjete i kulture općenito želio sačuvati narodnu svijest, potaći rad za napredak i boljitak. U političkom životu podunavski Hrvati su se uključivali u mađžarske stranke, ali su bili svjesni da im ni jedna ne nudi rješenja (bila napredna, klerikalna, socijalistička ili konzervativna). Pokušaji suradnje sa strankama drugih narodnih skupina (primjerice srpskim — Svet. Miletić) nisu bili uspješni. U svemu je trebalo tražiti vlastiti put: od borbe za jezik i ime, školskih početnica do svoje stranke, svojih ustanova (Pučka kasina) i novčanih zavoda. Mjerila u prosudbi o pojedinačnim postupcima, osobama i staleškim sklonostima mogu biti različita (tko je bio napredan, nadaren, klerikalan, socijalist, socijaldemokrat, liberal i sl.), ali se čini najznačajnijom u spomenutom razdoblju istina da su podunavski Hrvati željeli, nastojali i borili se za sebe: za svoju opstojnost, za temeljna ljudska prava o imenu i jeziku. To im se ne može poreći. Možda su, osamljeni, ponekad bili nespreni i nedorečeni. Ali uvijek su željeli biti svoji. U društvu, prikazima i okvirima u kojima su živjeli — uvijek svoji.

¹⁶⁶ Stari Rodoljub (P. Kujundžić), Prva škulska zadruga u Subotici. Subotička Danica (...) za 1914., str. 37—38.

¹⁶⁷ Usp. P. Pekić, nav. dj., 206. (L. Mamužić je pak umro 25. srpnja 1916.)

Summary

ON THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF THE DANUBIAN CROATS IN THE
PERIOD FROM 1867 TO 1918

A. Sekulić, Zagreb

On the farthest northeastern edge of the Croatian ethnic territory, in the county of Bačka live Bunjevci and Šokci, whom writers also call by a common name *Bački Hrvati* or *Podunavski Hrvati* (Danubian Croats). The author is discussing the characteristics of their social and political life in the period from the Austria-Hungarian agreement in 1867 to the fall of the Habsburg Monarchy in 1918.

In that area the Croatian population were mainly farmers, while the middle class was not developed at that time. In the advanced political life in Hungaria the Croatian population joined various Magyar parties. However, in the seventies began the national revival, a systematic work on arousing the national consciousness. In struggle for the language and schools gradually developed the thought of the own political party which was called »Bunjevačko-šokačka stranka«. In the revival work the most prominent were I. Antunović, A. Šarčević, B. Modrošić, K. Milodanović, and others, while L. Mamužić, Š. Mukić, Stj. Vojnić, the brothers Sudarević and others greatly contributed to the political-party life of that time. The party was still working during the first years in the new South-Slav state community after 1918, with the desire to gather the Croatian population in Bačka. Although the party life had many faults, the achievements of the revival were great.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAC: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šaljite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 30.000 d

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1989.